नं. — ५०६२

ऋग्वेद प्रातिशाख्यम्

× × × ×

पत्र. ३५ —— ×

संहिता ब्राह्मणं

ऋग्वेद प्रातिशाख्यम्

५०६२

श्रा॰ नारणडीविलागे

चक्र पाणि शास्त्र रवां

श्रा ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो व्यासदेवाय नमः ॥ ॥ परावरे ब्रह्मणि यं सदाज्ञैर्वेदात्मानं वेद
निष्ठं मुनीन्द्राः। तं पद्मगर्भं परमं त्वादिदेवं प्रणम्य वर्णलक्षणमाह शौनकः। अकारको रा विवृत एङ्
ए ऊर्ध्वं पदाद्यंतयोर्न्वकारः स्वरेषु। आकारादी दीर्घरूपा द्वितीया। ऋ ऌ स्वेषु पंच स्वपितानि संज्ञिता। क
खौ गघौ ङ। चछौ जझौ ञ। टठौ डढौ ण। तथौ दधौ न। पफौ बभौ म। यरलवा। हो शषसाः। ःकः ःप ःश्री
इति वर्णराशिः। क्रमश्चतुर्दशैते समानाक्षराण्यादितस्तत्र चत्वारि संध्यक्षराणि। एते स्वरा
६ ऌपरादीर्घवन्त एतोनुस्वारो व्यंजनं वा स्वरो वा। सर्वः शेषो व्यंजनान्येव तेषामाद्याः स्पर्शाः पंच ते
पंचवर्गाः। अंतस्थांतस्थाः स्तत ऊष्माणोंत्याः सप्त तेषामघोषाः। वर्गे वर्गे च प्रथमावघो
षौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोंत्यः। तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यः स्पर्शं प्रथमं शाकटायनः।

त्रिंशाद्ध्रस्वाः सप्तमांत्याः स्वराणामन्ये दीर्घाउन्नयेत्व ह्रस्वराणि गुरूणि दीर्घाणि तथेतरे घोसंयोगा
नुस्वारपराणि यानि। अनुस्वारो व्यंजनेवाह्रस्वरांगस्वरांतरे व्यंजनान्यक्षरस्या पूर्वस्यानुस्वारविस
र्जनीयौ संयोगादिर्वा अथपरक्रमेहो मात्राह्रस्वस्तावदवग्रहांतरं द्वेदीर्घेत्रिस्वः प्लुतउच्यते
स्वरः। अधः स्विदासीदुपरिस्विदासी दइर्थप्लुतिर्भारिववितंतौ त्रिः। स्वरभक्तिः पूर्वेणा
गह्ररोगंध्रायसीमार्द्धमात्रेतरेवा। अर्द्धोनान्यारक्तसंज्ञोनुनासिकः संयोगस्तु व्यंजनसंनि
पातः। कंठ्यावकारः प्रथमपंचमौच द्वाऊष्मणां केचिदेतावुरस्यौ। ऋकारल्कारावथषष्ठऊष्मा
जिह्वामूलीयाः प्रथमश्चवर्गः। तालव्यावेकारश्चकारवर्गोविकारैकारौ यकारः शकारः। मूर्द्ध
न्यौ षकारटकारवर्गौ दंतमूलीयस्तु तकारवर्गः। सकाररेफलकाराश्च रेफंवर्त्स्यमेके शोषस्तु छ्वा।

सुमितात ह्रीव सु तीयधात रेफाद्वद्ध्वप्रणात् प्राकान्नाचार्येति कारणात्सदातां स्वघु ताना नीतेन यैस न्हितानां॥
सामवशाइति चैवापवादान् कुर्वंतिये सेघदंपादवृत्तयो॥ अप्रत्यान्नायेपद्वद्धपद्यान्त तोनतोपावदि
तत्रमः स्वरान्त २॥ अप्रार्वघानवसानेषुप्रग्रह्या नाचार्या आदुरन्त्र नासिकान्स्वरान्॥ तत्रिमाच्चैशाकलादर्शयं त्याचार्य शास्त्राप
दिशोपदेहतवः॥

वा त्य

पपाद्य॥ नासिक्यां नासिक्ययमानुस्वाराद्वितिस्थाना न्यत्रयमोपदेशः॥२ जिह्वामूलंतालुवौ
उ२२ चौयेत्याहस्थानं ऋकारस्यानुवेदमित्रः॥ ह्वयोश्चासास्वरयोर्मध्यमेत्यसंपद्यतेसड्कारोल्कारः।
ऋकारतामेतिसाएवास्याढकारः सन्नूष्मणासंप्रयुक्तः॥ इत्यासान्ह्वाचान्निदर्शनेद्वेवीद्वंग
इत्येतदवग्रहेडुान्याये र्मिश्चानपर्वीदान्यतीयासर्वेशाखार्थप्रतिकंठमुक्तं॥ स्थानप्रश्नेषोपदे
शस्वराणां ह्रस्वादेशेह्रस्वदीर्घेसवर्णो। अप्सावसु... नुकं यसिरेघाद्वद्ध्वप्रेणास्प
कानाचार्यादितिकारणान्यतांताम्ऌघुकाना नेनयैसंहितानां॥ सामवशाइतिवेशापवादान्कुर्वंतिये
प्र२ सेघदंपादवृत्तयोमप्रमुत्यानायपद्वद्धपद्याद्नेततोपावदित्रमः स्वरान्त॥ अप्रार्वघानेवसाने २
स्व षुप्रग्रह्यानाचार्याआदुरन्त्रनासिकांस्वरान्॥ तत्रिमाच्चैशाकलादर्शयंत्याचार्याशास्त्रापदिशोपदेहतवः॥

ति

अकारादयोदशनामिनःस्वराःपूर्वोनंतानतिष्ठुनम्यमुत्तंरासहोपधोरिफितएकवर्णोवद्धिस
र्जनीयःस्वरघोषवत्परः।ईकारश्चामंत्रितजःप्रगृह्यःपदेवान्योपूर्वपदांतगश्च।षष्ठादयश्चद्वि
वचोंतगाःस्वयोर्दीर्घःसामानिकौवैश्वी।अस्मेयुष्मेत्वेअमीचप्रगृह्याउपोत्तमंनानुदात्तंनप
द्येउकारश्चेतिकरणोनयुक्तोरक्तोऽपृक्तोद्राघितःशाकलेनाऊष्मारेफौपंचमोनामिपूर्वोमहा
प्राणवर्ज्जमितरेयथोक्तं।अतोदात्तमंतरेंत्यांविपर्ययेस्पर्शेविषःप्रत्ययेपूर्वपद्यः॥४ प्रातर्द्वंवंना
वेधरोघृतात्तंकरेनुदात्तमविमस्तंदादः।स्तःप्रागायेमतरोकेद्विवेकंरपस्करेश्चारविपूर्वम
स्तः।श्वःस्वरितंनसमासेगमुत्तरंस्वरादेशोपूर्वपदेघर्वेमहः।अनर्द्वंवंतिस्वरघोषवत्परमू
र्धनेरेफेसमासेत्वाम्नाहि।वरेवरोवारितिवैकपादेव्याघ्रपदूर्वोत्यैसमासेगयोगे।पथ्यामघो

नीदिविं वत्सां मदे पूर्वीर्विषातीहषामौ त्वे रेषु ना हो तः सनितः पौतेर्नेष्टः सोतं सवितेर्नतं व
नि ३ ष्टः मातं जेनितं [illegible] श्रोतं स्वौ तं स्थातं जे रितं द्वी तं ई त्वेः ज्ञामातं द्रुहितं ई त्वेः प्रशास्त्रं रवितः पि
तः । दोषावस्त्रं रं वस्पतेः प्रयतं स्वगपमुत्रं मे । दीधरं नारं वरी वं रं दर्द्दूरं राज्ञा गारं जीमः । वारं षु दर्द्दूर ३
नः पुनरं स्पारं कं स्पः सस्वं रहः सनुतः सर्बं रं स्वाः ॥५॥ ॥ इति प्रथमे पटलः ॥ ॥ संहितापदप्रकृ
तिः पदांतान्पदादिभिः संदधदेति यत्सा । कालाव्यवायेन स्वरोत रं नु विवृत्तिः सावास्वरमात्रिका
ला । पदंतादि ष्ठेव विकार शास्त्रं पदेद्दष्टेषु वचनात्प्रतीयात् । पदं पदांतादिवदेक वर्णां प्रश्लिष्ट
मप्यानुपूर्व्यात् । संधीन्नाए षंस्पं संवे स्वरा श्रुपूर्वेत्तवतिर्व्यंजनमुत्तरं यदेस्पः । तेच त्वरसंधयो नुलो ३
माः प्रतिलोमास्त्र विपर्ययेत एव । तत्र प्रथमास्व तीयसा व प्रतिलोमे षु निर्यत्यर्ययतेरेषु । ऊष्मा

परिलुप्यतेत्रयाणांस्वरवर्ज्जंनतुमैत्रतानिपघाः।पुरएतातितउनाप्रउगंनमउक्तिसिः।अंतेतः
पदविवृत्तयोतोन्याःपदसंधिषु॥६॥समानाक्षरेसस्थायेदीर्घमेकमुभेस्वरं।इकारोदयपकार
मकारःसोदयस्तथा।उकारोदयन्तुकारंपरेपैकारमोजयोः।अकारंयुग्मयोरेतेप्रश्लिष्टानामसं
धयः।समानाक्षरंमंतस्थंस्वामेकंस्वेस्वरोदयं।नसमानाक्षरेस्वेस्वेतेक्षैप्राःप्रास्तुतोदयाः।विसर्ज
नीयोरिफितोदीर्घपूर्वेःस्वरोदयः।आकारस्तुतमोवह्वौस्वरांताःपदवृत्तयः।ऊस्वपूर्वेस्तुसोंकारंपू
र्वोवापात्तमास्वरो।तउग्राहांदीर्घपराउग्राहपदवृत्तयः॥७॥ऊंचेयोन्योअुग्रमेंनोकृवेवकारोत्वां
तरागमः।सकारउदयेवैक्वावेकारंतउग्राहके।उग्राहाणांपूर्वेरूपारथकारेप्रस्तुत्यादिदंईनव
त्येकमाघ।प्राव्यपेवालपदवृत्तयस्ताःपेवालानामोघ्यपूर्वोनवंति।त्रयाणांनिहितःसंधिरेतेः

शान्ततैवेन्दैतः। एकोनवतिपादादिरकाररेतेत्रसंधिजाः। अतः पादमकाराद्येसंहितायां लघो
र्लघु। यकाराद्यन्तरं पदैरवकाराद्यपिवा नवेतु। अन्यायपि यामुन्तमा वां तो पहिता स्मतः। अ
यैर्यावैवैइत्यतैरकारः सर्वथा सवनाणां इत्येतेन वान पूर्वक विचः स वितैवकः। पदे रूपहिते नै
तेः सर्वे रेवाद्याः परे। अदादेवर्जोजनयन्तीर्योत्या असेदं योपाहिरं वं तं वीरता। अमुमुक्तं समस
तयुनशां महां अववववीवीरतैवां सपवोरथाः। वासोवायोनिमुवैक वृषाः संक्रंदनो धीजवंनः स्वध
वः। उस्मादतस्तो वः समस्योहिरण्ययश्रृंगं इतिवोपधानिः। ये३ गरायाधेमधा येनो हिरण्येत्
दासति। जायमानो नवो येयं हृतो पो होतिपिशति। अजं सयंतो हिं मरुतो नुनर्त्री यवसे विषान्वयुनै
जनिष्टा वृत्र इत्येवीः समरेतमानां मरुतो मदन्नमितो नवेता। धा ब्रुवैते धंस्तैव सैवा विमेरपदेष्वि

रग्नांनङ्क्षोस्मात्तुरोत्निनत्ला।ऽडपेतघांवहेतुंयंयमोदिंतिंर्जुनुषोयांसुवितोनुंष्ट्रियोघितांवप्तुषिनुंवि
शायंतुंसंतोवृघानिंरवेनेसः।त्नरंतोवस्थवैंवोस्कंवुधो २ जोंमायिनोंधमः।देवोनयंत्सुरूवसोसुर
घ्नांभूतो ३ त्निश्रुतोरुपत्नेनेनोघां।यंत्नामयुंस्नेरदंन्नोघिवक्रोतेववईतेतेरु।णो।सिंःसदोधि।स्वाध्यो
जनयंन्धवेनोत्निमातीरंय्नपदहमनसाघियाघनः।।यो ४ ३ ह्योम्नेविदंत्संपसोघिनयोघिपादोस्य
यातिंब्राह्मणोस्पृयोनयत्।सो २ स्माकेयोहैत्नोनयर्ऊतेस्पृस्तेसोकरंपयस्वेतोमृतांष्ठा।त्रेन्योंवींके
३ स्योंदूतिनोंदंयेषुंपुत्रःपराकेवंपरावतेथा॥१॥श्वेतःपादेवंवयोश्वेतारिंक्षेवयोत्र्स्यांघ्रंययोंहेतयस्व
यः।वैश्रृंधसःशयवेश्चुष्मिनोनयेघवोक्ष्यघिसाऽऽगयोजामयुःपयः।ग्रऽन्तेत्यानिकरणादोग्रष्टघाःस्वर
षुवार्षिप्रियमायथोनं।सहोदयास्ताःग्रष्टहीतपादाःसर्वेत्रैवंचन्तरांतास्तनेवो।श्राषांमेवसंध्य
प्यों

ऋी यकारपूर्वो विवृत्तेस्स्वप्रत्ययः सन्नुकारः। ऊकारादो स्थितिं प्रेषत्यकारे नवेत्तेदेकान्तरं तत्र पूर्वो। अ
५ ज्ञासम्राज्ञी। सप्तमी स्वधोतीदं युञ्जयेदं पृथिवी। घा मनीषा। सूर्यां निर्ऋत्यां द्रुपेति स्वराणां मुखे परेऽपि
ह्रा३ वमघघयोऽप्स्वरे पादौ उदयसवेतिष्ठेत्तेजो धैवर्षाणीं स्थष्टानि स्वः। ॐकारं तं मित्रयो रेमदीवन्नमसु
5 रित्यपधेवेत्यप्रक्लृंः॥ एकारौकारयरौ वके यथो त्वनुशादवो गोतिमेवौमिनेता। विश्वां विधृतां विप
८ न्यां कद्रांयां मातेत्स्कौ रेप्पादौ दिसा जि। पदच्छेदे सोघांपयेत्यकारे एवं सुग्रिमप्निषुसामक्रतोपधा॥
न्यू८ सवाद्याया विहिता विवृत्तयः स्तुतो पधौता अनुनासिको पधाः। सेदु सास्मिं क्रमनिं सासि वेगः स
हन्नवः सापमां सोषधीरन्नु। सास्माग्ररे सातनं सेडु विश्वां सेतिं सास्माकं मनवघंसासि। सदये सद ५
ग्निवो सिष्ठं सास्माकेनिः सडुग्रः समा। सेना सेनं समे मादेग्वे समां सां पां सदं [illegible] सदीशें हृद्रक्षाते

सानो अग्ने वेवो अस्मे वासौ वेघ्य स्या। धिक्ष्ये मेनू अन्यत्रां विंत्या दौ दा नू इ द्रोत्पर्वो कु ॥१२॥ उह अग्ने यां चे
जोषितं यन वेशतवे संदशो ।यें दशो त्थि। यथो हि षेय थो षिषे दशो ।तों स्वरो दयं पि बाइ मंरयो ह्ह। वी
रासण्तनेत मू अस्न (ञं स्त तारे वेषेषघू रा दसीमे। ध वृ(सः सर पसः सदोवो त प्रधीवं वी त्नू उतं सत्ते
वाजो। अग्निने वं पी वो प वसना नां महो च्यादित्यां उघ सामि वेतयः। स्तोतव अंबं वं सृजाइ यथ्यों सवे
इं सानो अग्न व्ययं स्वधा मिता। गोर्ड प शा गो स्रजी कं प्र वादें मनो षा आ वा पृथिवी उत द्यौः। मनीषा व
स्मूरणा याइ हो वेष्ट हतीइवे तित्वय था गृहीतं। यो नि मारे गं गा दो रे गा रे गु र्यो। आ ध्वा कु। हंत्या स
हुप आ रूपितं मना युधा स आ सता ॥१३॥ अस्त्वा सतो निरा विध्य दं स्पा देवं क आ सतः। न्या ध्वा। इं
कि रा देवां न्या विध्यां देन मा युनक्तु। अहि हन्त्वा रिणा कायं आ युक्ता तां मुदावता। रिक्षमा रेगयं आ सु

क्रौ ऊरू अश्वा मा आदृत्यो। अनाश्लिष्टे पनिदितं नराशंसंपूषणं। नराशंसे देव्यं ता अनानुपूर्व्यसं
६ हिताः। यतो दीर्घस्ततो दीर्घा विवृत्तयो द्विमात्रयस्त्वन्यतस्त्रयः स्वराः। प्राच्यपंचालउपधानितो
दयाः शाकल्यस्य स्थविरस्येतरा स्थितिः॥१४ इति द्वितीयं पटलं॥ ॥श्री॥ ॥उदात्तश्चानुदात्त
श्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः। आयामविश्रंभाक्षेपैस्त उच्यंतेक्षराश्रयाः। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्व
रितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा। अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदा न्ने४
त्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परं। उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेक्षरं। अतोन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमा
चक्षते पदे। उदात्तस्यांतु परं विघातात्स्यानुदात्तमक्षरं। अनेकमप्यनुदात्तं न चेत्स्वर्वेत यागतान्॥१५॥ ६
उदात्तवत्येकीभाव उदात्तं संध्यमक्षरं। अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधा इकारयोश्च प्रश्लेषे

नैश्चाभिनिहितेषु वा। उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेत्॥ मांडूकेयस्य सर्वेषु प्रश्लिष्टेषु तथा
स्मरेत्॥ इत्येकीभाविनो धर्माः परे प्रथमभाविनः। उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यंजनेन वा स्वर्यते त
हितेन चेदुदात्तस्वरितोदयं। विवृत्तेतरा व्यंजनोत्तरेश्चाभिनिहितो वर्तते। प्रश्लिष्टं च यथासंधिस्वाराणा
वत्तते पृथक्॥२६॥ स्वरितादनुदात्तानां परेषां प्रचयः स्वरः। उदात्तश्रुतितां यात्येकं द्वे वा बहूनि वा।
केचित्त्वेकमनेकं वा नियच्छन्त्यन्ततो हरं। आवाशेषान्नियुक्तं न्दात्तस्वरितोदयं। नियमं कारणादेके
प्रचयः स्वरधर्मवत्। प्रचयः स्वरआचारः शाकल्यान्यतरेययोः। परिग्रहे त्वनार्षान्तात्तेन वैकाक्षरी तरि
कृतात्। परेषां न्यासमाचारं व्यालिस्तौ चेत्स्वरौ परौ। यथासंधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः। उपदि
ष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे॥२७॥ पद्यादीस्थक्रदात्तानामसंहितवदुत्तरान्। जात्यवद्वा तथा

वांत्यौ तनूशवीति श्रुवियोः । त्रिमात्रयोरुत्तरयोरेत्यापि प्रचयः स्वरो । मात्रान्यस्वतैरेकेषामनुनेया
दिः समः स्वरो । असंदिग्धाक्षरान्ब्रूयादविक्लिष्टानकंपितान् । स्वरितेनातिनिर्हत्यौ स्पूर्वैनाति न्या २
७ विलंबयेत् ॥ जात्योभिनिहितश्चैवक्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च । एते स्वाराः प्रकंपंते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥१५॥
इति तृतीयं ॥ स्पर्शाः पूर्वे व्यंजनानामुत्तराण्यौष्ठ्यापितानामवशेगमंतत् । घोषवत्यराः प्रथमास्व
तीयाक्षरानुत्तमानुत्तमेषूदयेषु । सर्वैः प्रथमैरुपधीयमानः शकारः शाकल्यपितृ छकारं प
न्र स्वा ५ दांतेस्थैरेव तृतीयभूतेस्तेषां चतुर्थानुदयो हकारः । विस्थानेस्पर्श उदये मकारः सर्वेषामेवाद
यस्योत्तमं स्वां श्रुतं तस्थासु रेफवर्जं परासु नोतांपदादिष्वनुनासिकं तुतान्यानकार उदये लकारं ७
कारं शकार स्वकारवर्गयोः । तकारो जकारं लकारयोस्तोतालव्यौ घोषउदये चकारो छकारं तयो

रुदयः । शकारो न शाकल्यस्य तानि वशं गमानि । रेफोष्मणो रुदयौ यो र्मकारोऽनुस्वारं तत्परि
पन्नमाहुः ॥२८॥ ङकारे घोषाघोष्मपरे तैरैकैककारं टकारे नकारयोस्त्का । आहुः सकारोदययोस्त
कारं ञकारे शकारपरे चकारं । ततः पाताञ्जुतसंहितानामूष्माणं तानोपटत्वे स्मिन्विधाने । वि
कं नेनेनोष्मलोपः ककुम्मा क्रमप्राट्छब्दः परिपन्नापवादः । विसर्जनीयस्याकारं मेरेफाघोष
वत्परः । ईकारं ऊष्वपूर्वे स्तौ संधौ नियतः प्रश्रितौ । सर्वोपधस्त्त स्वरघोषवत्परे रेफं रेफी तेषुनो रे
फं संधयः । रेफोदयो लुप्यते द्राघितोपधाङ्कस्वस्य । कामं नियतावुलावि मो । अघोषे रफ्ये रेफीवोष्मा
णां स्पर्शी उत्तरे । तत्संस्थानमनूष्मपरे तमेवोष्माणमूष्माणि ॥२९॥ प्रथमोत्तमवर्गीये स्पर्शे वोष्म
णो वा नते । व्यापन्न ऊष्मसंधिः सविकारो ततः प्राकृतोपधः । ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यते परे नतोपि सोऽव

त्तरसंधिवक्तः। अथ्या पत्तिः कखपफेषु द्वत्नौ रेफं स्वर्ढः पूर्वघोषघर्षविग्रहो नोऽस्मादिर्दुःस्वघितीवां
 ह एवं मूम्यादद्दैहो लिंरूषवंसूयवः। आवर्त्तमौंहो रात्रायैदो पितोप्रचेता राजवत्तैनीरहेतिवा।
यथा दिष्टं नामिपूर्वः षकारं सकारमन्यौ रिफितः कफौ रा पकार स्वप्रत्ययैतं पदं तु सर्वेत्रैवोपाच
रितः समसंधिः। अतः पादे विग्रहे कारस्पूर्वः पतिशब्दे द्यत्तरे तु स्मृवादो करं रुतं ऋधिंकरं त्कारित्यापि
परे षुं पादोंतगते परीतिवा॥२१॥ अथ सांतो रेफवतः पारशब्दे परिं स्मृतानिकरतीतिचैषु। अथ पादौ
तीयेष्वपि प्रत्ययेषु वास्तोरित्येतत्पतिशब्द उत्तरे। आविर्हिर्विर्ज्योतिरित्यत्र त्तरस्थेत्ककारेर्योपंतेय
श्यंतिशब्दे। इलायंगानमसोदेवयुर्द्धहोमातुरित्नृस्तानिपदंप्रवादे। पूर्वः पुरः पूरितिपूर्वपघा 
नादानिवापोष्ठनवैतदेवं। अस्यायः सामोवृहतोस्यपूर्वौ उरुत्योतिजोतडमो द्वधौन्यः। ब्रह्मणो

द्वित्रातन्नैतौ विदुर्वसुः परुरेतानि क विशद्धउत्तरे पाथि शाद्दे जिह्वयस्वतयोम हः प्रपुशाद्दे विश्व
तांवीलितौ रजः। काम पाषपूर्द्धि शाहे पुरायः पादाद्दिरं तस्य दिवस्परीति वा दिवस्पृथिव्यास्य धमस्य
दीष्ट पूर्वपादादौ यदि सस्पदीष्ट ॥२२॥ शवसो महः सहस इळायाः पात्वित्येकं पुत्र शाद्दे परा णिरा
यस्त्वं महस्कर थो महस्पारं निष्क्रव्यादं निष्कयं निषिपत्नै नाक वंधं पृथुक प्रोसः पुत्रः पातु पयांप
यः। पायुः पृष्ठं पदं ते पो प्रवादा उदये दिवः। रजस स्पात्यंत मप याः कस्काव वांवउरस्कर। स्वादुक्षिल
नि२ सिंदस्पा तुषोरुषितं वै स तिष्ठता। तपो ष्प वित्रं त्रिषू वो धो ष्वी पयो वि लिष्पता त्राघो षितारजसस्थ
ष्टो दद्दुष्पजज्ञापनस्करः। वसुष्कु विंन्म नु षितां पीतु षितां पितुष्परि। प्रणा स्तुरो मयस्करं न्नेस स्पाय
स्वयस्परः ॥२३॥ नकारस्त्राकारोपधः प घोतो पिस्वरोदयः। नुपातें ज्ञाज्ञ ग्रसानां कुघवों देव क्कुत

मान्॥ बहुधानां इंद्र सोमां स्तृषाणां नो देव देवान्॥ हंत दर्वां इति वैताभ्यां न्यदाः पदद्वन्वयः। विष्ट
६ त्यनिष्प्राये षु वर्ती वा श्रुन्तारपि ट्यधः। दधन्वांया तु नु वीयः स्ववांया तु ददह्वांवेति। हंतंया नो वर्वी
नियोन्युवन्पूर्वे निपीष्टेति। ईकारोकारोपहितो रेफ मेषु स्वरेषु वा दस्मूरेको दूँरलिवेतस्पर्शेरेफ न्दृ ३
१ संधयः। नोस्मानुपैतावान्सुरांगच्छो देवानयाद्वेहान्॥१०४॥ हिरण्यवक्रा न्मायावां चोषांस्तानष्टि
नां विद्वान्॥ पयस्वांस्तुत्रानाधेह्यां यजीयान्यतीतुरोः। वरति वकें मेसां श्रुं वो विवेरसिंध्यान्तं श्रुतु रष्ठि व
नु ४ क्तिवान्॥ पतेषु सर्वत्र विसर्जनीयवद्दीर्घोपिधोस्माश्चमसान्यसून्नंतांस्ते संवींस्वितास्त्रायस्वांवदँ स्त्रॉं देवों
स्त्वें वा विसर्जनीयं परे छितिस्पर्शोष्मसंधयः। नृपतिन्योंदृँ प्रणोत्रेंदृँ पात्रें स्वतवाँ पायुः। से ६
घ्रिर्विक्रांतएवेह न्दृँ पाहि स्मृएधीति वानकारस्य लोपरेफोष्मतावे पूर्वस्य स्थानादनुनासिकः स्व

स्य

रः। आदिः स्वरश्चोऽन्तरे घांपदे पि मांवन्यामांस्य अत्वमो आश्रुतो ष्ठु॥ २५॥ इमित्यंतलोप एष्व् दयेष्टुंगं
नंगा वोवसे मृजंति पूर्वोता। सखायो विष्यावं उनारि(णा)तिरथमित्यत्र ह्वरसेधि रेवसः। घु ते ए शुं षि
पूर्वेषु शकार उपजायते। ऋ स्वोवपूर्व पधां ते वेद्वशद्वे परे तरा। परीति पघेरूपरे षकारो वनेति
रेफः सदशब्द उत्तरे। परिष्कृण्वंतीति वेध सोऽस्कृतो। पसं शो हाान्तरः। संधय एत उकारः। मेधातिथो वरु
णं ता ऋता तोस्य शंति स्थाऽऽवत्ययो। निषेसेता। आदित्या देवा वरुणाः सुरेति ये त्वादिषु वयमित्यत्र
मित्रायांसुपतीके निष्कृतं पुरोहितिः। त्वं वंदाराति शवसो सिषव्यप्थः। सो विश्वगास्यिद शमेवमं ट
त्वं सावीयते सः। पलिक्नी हिंषस्तवा। दुगुत्तनोऽडुडु हं नान्ना अडुहुं डुत्र चघे स्पदुत्त तोनुदस्पिा दह नं प
त्मन्व दुषोनिदत्वं कुलासोद विहियान स्पदत्तोः २६ इति चतुर्थः॥ ॥ ॥ अतः पादे नाम्युपधः स
कारः षकारमपूष्मपरे यं योऽनिस्कोः। अन्येऽरेकारान्ततिरत्र पूर्वांततो व्यापत्तिर्भवतीति विधातासूतीन

किंः स्वैर्यैरुनयंस्त्रिग्धीनिहीतिसंश्चत्वरेणोवसमस्तः । स्वैवद्धत्वरेणा । पदादयश्चस्यैतिस्विंतिस्त्रिन्त्यैर
१० फस्यवस्मिति ॥ एकारेणा । पिस्विंतिनः परंचेंदीर्घोनस्थित्येवर्नांस्यशेषूर्वां । तकारवर्गस्तटकार
वर्गमंतः पदस्थोपिषकारपूर्वः । सितांसघस्थाक्तनिहित्वामत्तवेंस्तवेतिस्तुहिंसीस्कतस्थास
हिस्तस्त्रसम्मिसत्रसंस्थनीतिस्त्रानेत्यादिश्चांपिवद्धत्वरातेः । निंपरीतिस्वसीत्यादीवकारवर्ग्योयो
दयोः । दकारेचोत्तरेंपराक्षेसमसीतिस्वरोदये ॥ २७ ॥ सधेस्वापयसस्वजेंसस्वज्ञातेंससादंत्वा । संतंसंतः
संतिपूर्वस्त्विस्थात्स्थादितिचोत्तरः । हिर्षिवद्वृषिंवरत्तः सुषीदन्निताषिंचतांसिषतः स्मिसुषितुस्त
रिस्तिः ष्यामदिविषंतुकेषषतिष्णुरंत्रीषधस्थाक्तसुषित्वा । उष्णुवाणोदिविषज्जरिस्तिः ष्यामद्ध्यति १०
ष्मनूष्ठिरेंवसुषीदतानुषद्दहि स्थायशसामहीषाविषांभूयामोष्णुयतिष्ठनेतिवावाजीस्तुतांव

हंतिसींपतिःसर्पांदित्ससिस्तुतः॥ अथोसुम्यत्वंअघिसुत्रैःस्मास्कहिस्कहीतिनायुग्मांतस्थादं
तमूर्ध्नीयपूर्वैरंतःपदंनम्पतेंतःपदस्थैः॥ अन्यपूर्वैरपिपद्यादिनाकुसन्नेकारेरेफष्टतनोप
धस्य॥१२८॥ रेफेकारेकीरपरःशरुत्वांसस्थक्वृसस्वेरितिवारुरा॥ सोतिवास्यपरिपन्नोपधा
वेंसंयोगस्यवाप्यनुनासिकादेंसहस्वंसनितास्थात्रोंसाविन्नेस्वरीस्कषे॥ समुद्रंसदृशांसारेसा
यकःसाधनीसह॥ सनितःस्पष्टःसदृशःसखायेंसस्रैरेतेसानुशब्द अपघाः॥ सुतेंसामेवत्व
गांशामिंवषणी॥ स्वसिष्टीत्येवमुपधायसर्वाअतिसत्वांरपिस्थानोयासिसीघाःसिसत्विवाति
स्तिरंतिस्तिरागा॥ वसिसिवेसिसिवुंश्चनागोस्थादिवंगाषतमाउपहुंसप्रवादोनार्षदःपर्षिषत्व
जत्वास्वाइदुषंसदःपुरुषेतिशब्दःसुषंसदंसुषमसिधानुसमिदानां॥१२९॥ तकारेपूर्वपदंतोव्या

स्तं

११

पञ्चो रेफसंहितो नामिपूर्वो विग्रहे तु त्वांत इत्यनुदात्तयोः । अग्निरेकात्तरस्यादौ नकिश्च्यां
थ्यान्तनूष्विति । तन्नतेसुस्तन्तन्तुसंहितो ग्य्नमित्यन्तरेषु निः । पायुनिः पर्द्दसि स्विसि दिर्दिवर
स्मयुः श्रुचिः । उत्तरेत्वमितीयुष्टेवा वृधुष्टे सधिष्टवा गो सिष्टे रेमकृतुष्टन्नाडुर्निष्पिधरीः
ग्रतोः । वेदारुष्वाष्टिरा विश्विः बोक्नो रित्यनुदात्तयोः । रुंकार रेफषकारान कारं समानपदे
वग्रह्येनमंति । अतः पदस्थमककार पूर्वो अपि संध्याः संध्यञः श्वाप्यनिंग्ये । ऊं । नमध्यमेः
स्पर्शवर्गेष्वि वेतं परिग्रऋषीङ्गाहिष्टुवोत्तमेनात यासकारषकारव्यवेतं सर्वो द्विषु पूर्वपदा
नंगं वा नासि निर्णिक्व्रवादादीयकारस्पर्शसंहिता कर्मनिष्ठो दीर्घनीथेस्तानु शाहे हिनोमिव । ११
ङ स्वादयं तेव पुर्वैवमादिषु त्रिशुम्ययुष्मा दिषु वो सयोदयं । अहकारे षधिकच्यन्तरेषु वारः

पु

पुनर्डुश्नुज्योतिरादिषु। उस्त्रयाम्नुस्त्रयाम्नु सुषामोद्दषमथ्येर्वोधिषवथ्योप्रथ्यैः। हृद्धूंइ
णाशहृलसप्रवादाडुई्नूतमह्नरंतेषुनेत्। श्व्यवैतेविग्रहेविघ्नस्ड्डी रेफोष्मागो सर्वपूर्वैय
थोक्तं। श्वानीन्नुतैनोनुवुर्नेनुमश्वनयत्यथंविप्रपरीतिपूर्वी। ३१। पुरुशियाब्रह्मसुतेषुनेषि
क्रताकारांतसप्तकारासिद्धानतेसुस्मेतिसवनेषुपाषिस्वरयमाश्रोरुपरीतितेनः। हेलोमुंवतं
मित्रायंरायापूषांगाध्यविषंछेकारवत्। नव्योसिंस्मनेवाजान्नृणोतं[illegible]द्विनयप्रतरंपरेषुनागो
रोहेणानिर्गमाणींइणाडुंडणींस्वर्णपराणुदस्व। श्येन्नरवेणांवाणींशक्रणामिषानतिद्वंय
पूर्ह्वन्यासावः॥३१॥ ॥इतिपंचमं॥ ॥स्वरानुस्वारोयहितोद्विरुच्यतेसंयोगादिःसक्रमोवि
क्रमेसन्। सोष्मानुपूर्व्येणासहोच्यतेसस्थस्थेनासंयोगादिरपिछकारः। परंरेफात्स्पर्शीपवं

ऌकाराद् ऊष्मणा वा नावसितेन रेफः। वोष्मा संयुक्तो नुपधानेन रूष्मा स्वरोष्मपरो न परक्रमो ऽद्धा।
१२ सहोतिहाय एवमान यस्याद्वितेने चेत्यपहितः पदादिः। छकारो दीर्घात् चमतिवर्तं संयुक्तं तु व्यंजनं
शाकलेन। पदांतीयो ङ्स्वपूर्वो ऽकारो नकारश्च कामत उत्तरे स्वरे। चन्नादेशपटले। स्मिन्विधानं
सर्वत्र विधाद् अपि वैरुतानां। अन्तिनिधानं रुतसंहितानां स्पर्शात्। तस्थानामपवाद्ये रेफं। संधार
णां सवरणो ऽकृते श्च स्पर्शो दयानामपि वावसाने ॥३३॥ अन्तस्था स्वे स्वे वपरे ऽपि रक्ताः लकार उष्म स्व
पि शाकल्येन। सकारे चैवमुदये ककारः। क्सातेर्द्धातोर् ज्ञातेर्वा पकारः। पदांतीयाय रवोष्मोद
यास्च स्पर्शः पदादिष्व वरे मकारान्ता। अत्र संयुक्ते शाकल्येतन्न पघेस्वित्यक्तर रेवाच्चनेकोत्तरे। त्याः॥ १२
सर्वत्रैवैके करणास्थान संदेवा शाकल्ये प्रथमे स्पर्शवर्गे स्पर्शोयमानना सिकानुस्वात्यदेषु स्पर्शेष

नुनासिकेष्वनस्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद्यमापत्तिं नासिक्यसंनिधानेनावं । यमः प्रकृत्यैव सदृक्कृ
तिर्वा यमेन मुखनासिकसमानकालः । अनन्त्यानुनासिक्यप्रकृतेः प्रत्ययार्थेन संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति ।
यमान्नासिक्यात् स्वरभक्तिरुत्तरा गार्ग्यस्योष्मासोष्मणो वर्जयेत्तं ॥ ३४ नादः परो संनिधाना
द्ध्वं तन्नत्कालस्थानमश्रुतिं घोषात् । नासिकास्थानमनुनासिकाद्वेदं तस्याः पूर्वस्वरूप
मवाप्नोति । सर्वत्र संनिधानलोपः परक्रमे स्वररेफोपधेना सवर्णपूर्वस्य सहक्रवस्य विपर्ययो
ऽनुविशिष्टपरेणां रेफस्वरोपहितायां तेनोदयाद्रकारवर्णस्वरभक्तिरुत्तरा । विच्छेदास्पर्शोष्म
परात् घोषिणो द्राघीयसी तूष्मपरेतरा क्रमः । सर्वत्रैके स्वरभक्तेर् नावं रेफोपधाम परे विद्यमाने ।
अक्रोतोष्मप्रत्यया नावमेके पूर्वोत्तरस्वरसरूपतां वा तत्र उदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुः

रपदांतस्तांजोक्सौतोषकारयकाराउपकेतावेवरव्यातिसदृशेतुनामसु ॥ ३५ ॥ ॥ इतिषष्ठो ॥ ॥
१३ प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ दीर्घङ्खोवंजनेनप्लुकारायथादिष्टंसामवशः ससेधिः। सेव
ङ्कतियोस्वरेषूपदिष्टायोनिमौरेगादिषुवोद्यादेः। मङ्कित्यकारः सवेतेसर्वेत्राप्यपदांतेना
13 ङ्क। सुतायाहीत्यतोन्येषुपदेषुङ्केतिविग्रहे। ञनाकारोपधेश्वांतोयेत्फत्तरपदस्यथः। उदा
त्तादेर्ध्वन्हरस्यनास्येतिकेजनोपदः। ऽनियूयपिष्टतमयावपघग्रास्यसंगत्यानुदस्यानिव
त्या। स्वारस्यसंमीलयमहंतुगमा निरानिश्रगयपेत्रनिषघ्वीतिवा। नहिजस्यासिवीर्यमाऽस्थीति
ऽलुष्येतिवा। एतान्येकान्नरेपदेह्नेशीसाव्येपराणितु ॥ १ ॥ युहुमंदस्वविघ्नतिहीतिविह्वपि १३
बविति। जुहोतयजधासयशिशीतसरेतिस्विति। सुनुहीत्यतेषुपरेषघतिर्दपत्रेनसुंव

ताद्येनवीति।सुम्नित्यनर्यपरयोरुकारः पदंतयोरुत्तरेयोजघेतिफलपद्मांवसुदिवित्तमा
यस्मोमंजातवेदसं।मरतेत्येतेष्वपादांतोऽघेतिईजित्रुकराणादिष्णु।करणांवविक्करतेह
णीमहेऽन्नवंतेस्रु।णोतुन्नवतःस्वस्तये।पुर्वितिविसुरुरूतोनृष्वूतःसहस्राणिपुरुतुजाधि
यायेता।वहेतिवंदुहितर्हैर्व्यमुतमंघस्मेरुइन्यमेतेषुवर्द्धया।विन्महिवंगीर्गृणानःसतेपरं
न्वित्येतेवेन्मर्त्तेशर्हाड्रिवःपरे॥२॥सनुजानोमतितिर्नेर्जननानिनोदद्धिस्तोमंशूरियानिंत्वमे
षुास्रेत्येतन्ननुविघोसवेतिस्तोतृस्योघस्मीशतमेपरेषु।शोवायविष्ठेवापयाकत्तीयस्माद
यासन्न।स्रवीमरुद्धस्तिष्ठानःसनास्वःपारयानवयाः।बोधास्तोत्रेवरुमाब्रह्मवाहःशंसागोपूर्द्धा
दुहितर्वेदातना।स्रजानहृंजंसयाताऽघधामहोगंतामायुह्वाहिस्मृजावनस्पतोऽग्नेरह्णाणास्ति

ष्माहिरथ्येयंसोतावेरथ्येशोवामरुद्रधः।शिन्नास्तोतृस्याभूमात्रिवंधुरः।पिबामध्वोनोसोताप
२४ रीतिवासद्भ्रुमिमिह्वादधिषवसिषश्रोतसुनोतहिनोतपुनाता।विप्नजगृत्सरन्मवबन्ममह्ना
मसुपन्ननिमंयतमस्त्वा।३समररदरा।जित्वधारयार्ष्यत्वरयजयच्छदशस्यसाधसेधानयस्त्र
मृत्तवद्दयावयात्रस्त्रवयनमस्याविदाष्टरुषजोषाश्रृणुधिश्रृणुतयंतयच्छतस्त्वसिमश्रूहत
ऊत्रमोषथा।दिष्टतपवतहस्त्रविध्यताथमदयात्वयादीतपाघनाउपागत्यारश्वलीरत्ववा
ब्राजाविष्टनोरुष्याद्गृहन्नेलिषमम्रृज्माविनयेयत्रेतच्छता।साहृमघादितिःक्तेःपादादोर्व्व
जनोदयंा।त्वेववर्जनसंयोगोशेषेनापठितेसति।वर्द्धस्तुभ्येरुजयःसधराजन्त्वहहव्यानियदिमध २४
यामनिाविघ्नदातारमधधारयायषयदधतेविश्वंपुरुवार्वगाय।४वहवायोपिबमद्यःपुरुवि

ह्वान्पुरुविश्वान्यघवायुंपुरुशस्त्रायोदिघृत्योरघजिह्वापुरुविश्वापिबस्तुइंपिवणयेवहकृतंस।
नरह्वाजेर्वेदेवाययदिवापुरुदास्तुचे।वहस्तुक्लारयाघवक्कधयत्सुरुहीतिनात्रुधीतिपिरेषुसह
स्त्रसोधियंजरित्रेनइतितत्रेतिवात्योसहस्पेनस्तुथ्रवसंपवस्वंद्वेनोत्र्यधासीत्येतषुपरेषुते
नादेवंवनेकेतमित्फत्तरेषुदधातेतिश्रघिवंस्वेतिनःपेरावेदेतिविश्वस्पमृमेमउत्तरंशुनः
शेप्यवज्ञवतयकारोज्ञस्लातिनोद्वेवगिरःत्रणोतितेरुणोतन्रत्तोदितिवात्तरेषुत्र्यसीतिनो
त्तुनवंतेसतोनरंह्वासस्त्रित्पायग्नर्षपरेतुमुरुव्या॥५॥वक्रुर्वंदेतेदशास्पत्रस्तुड्डोरथ्येनयःसद्र
त्रघ्रीन्मदंति।तेवोतयंतेनियुड्भिःत्रपीटरयस्पसामस्पमतीरणोति।सस्तुइंद्वेस्वोण्निवयुस
ह्वोदशायंदंसिष्ठवस्मूनिनोवस्तु।एत्रेनिर्द्वेनुयतिस्पःसहेतःपृथिव्योनिहंसिसमस्तुपावव।

यत्रेति वक्रुरादेषु नरः सुपाणो इति वसमुद्रादिषु येनेति तत्रेति मेसदोरथं । अथेतिनोनुकल्प
षुनूनं वाजेषु हस्तुषु । आ घे वैश्वाजं यं पार्यकमग्रेमघवन्यरे । रास्वा पितः शतेनानो वर्द्धस्वासुश्च
धीह वामं दस्वासु वहस्वासु वनेमा तेनहीनुवः । दी । पायादिवो धातारयिं स्रजतामयसाधंनारा
15 स्वावोरून शग्धानः स्रजतामधुमन्तमं । जहीविकेवावेष्ठा हिरन्नयानहतामरवां युयोताशसं
स्येनाहि वेनेमाररिमामरूवयं । अग्नावोऽस्मे धामाहसनास्योतिरपाहधिास्मध्यामातेवामदेवे
जुहोतामधुमत्तमं । यच्चामहेधिष्ठा श्रवोजनिष्ठादेववीतये । अधात्वंहिघाघाश्चः सन्वस्वानः स्व
स्तये । ७ । ॥ इति सप्तमेपटले द्वितीयस्य प्रथमं । ८ । अथेतः पादं विग्रहए घ ह्न उकारो ब्रजस्य सु २५
धानमोऽसि । सुविपं । विवेनु महीर्नुवा स्तुते सुतस्येति यच्छ दयोदयाना सोमसुतिं वर्द्धिरमस्त्ववाम

स्तवानाष्टसायरथेश्चघोतितेऽस्त्रितेमहिमनः श्वेवोचत श्वेवोचन्नः सुमनाद्वैपदास्त्रामहेद
ष्विद्धंतिरमुंवनोम्हृष्वश्चरनमघेनमतेनयंता।स्त्विवित्येतेषेकाह्नरयोः परा॥ा॥वेद्रुपेंद्रायेन्नेत्राद्धरमा
ऽयुरस्त्विति।सदेत्येतघो।निष्ठुपीतयेपरंधन्वेत्येतस्रोमराट्स्थ्यमानः।यदीतिलग्धोमनसः कवी
नोसबंधवोगोः सरमेतितेष्ठु।वरेतिपुष्टिंसोमवर्षा॥ा॥जनिमेतिहंतिसंजातवेदाः।रंधये
तियेषुकेंशासदुत्तरंननः कोरेस्त्वित्युपसातयेपरे॥५॥महयाच्चजयकाव्येनमूर्द्धयस्तरेतिवस्व
रितिश्वत्ययपट।मदपर्षापिष्टतधन्वयच्छतरुहेमेतिस्वस्तयउत्तरा॥ा॥दधिममदततन्विसिंव
तस्त्ववदतानजरन्नेतान्नतपिष्टतप्रा॥तष्टच्छतस्फषस्थ ह्निनवायज्रुहोतपश्यता।वस्माक्रु
त्रमूमस्मशिशोतस्नोतपस्रता।सघोदयानिसवो॥ा॥विवितिवैकाह्नेरापघें।कदाहरिवोवरुणास्यत्व

ऊरुःसूर्यस्यनिष्याद्वभूमतेषुना।वस्वा।ति।हिबावध्येयज्ञियानांतेदंसोद्वेनःसत्वशाक्रतेषुतु।वज्र
२६ मतिद्वेपदेसूरिदुग्नतेवर्ह्नतांविप्रववसोजिह्मयेतिकाण्वायनानिज्ञतीरेतयोःस्कजाताःसुर
16 याहवनस्कृतश्चाऽऽसवापरंघेतिनक्षौसवैमदंस्मराजिमित्यादिष्वनश्रतिप्मवा।स्मतेपरेषुव्रज
नंवनस्पतेत्मुनेपरुस्पंशा।स्मपुराष्टघाकृपा।राजिंवाजेषुमेमस्वपूषणांतेरंहद्वायिमादुहिणायतः
रस्मयद्वज्ञहत्वापुमावेत्वातोयंयस्यमदुर्गसायसा।दृक्षाविपश्चितमवापुरेध्यायाज्ञवड्रिघीरान्व
नुयामात्वोताःजनयादेव्यंमुजेमातन्नू।निहीवहतोवासयोमन्मना।वा।वेदावसुधितिंरोमादृषिव्या
वोवास्मुतेषुधावतासुहस्त्याः।मुवासुष्टुबुधःस्वायापितृनामिहादृणा।षबोधयापुरंधिं।स्वयया २६
मःस्मएपुयास्मुघ्रतोकेतिराशवीतिःस्मएतासुरत्नान्।गंमेतानकुनयता।वियंतःस्मायापवयन्तीर

याह्वषिंमंता॥१०॥ अस्रजतामातंस्फुरयंकुवेनयतावद्देस्वापयामियूद्गा॥ इताजयतागतासर्वे
तातयईरय्यथ्यामस्रतोनेषयासुगो॥ अन्यत्राविलिवतामुंजनेजनंघास्यावोवेमा॥ विद्ष्टेष्वितामियं॥
द्वतानियत्राविदशस्यथाक्षिविंवावोधातिड्ढावयात्वेक्रिरावसु॥ हापदेवक्रत्नेनाश्वष्टिंयोधया॥ वजय
सावावा॥ पाययायात्वृतपियाकामेगातुयाव्वमंदयागोशिः॥ घास्याजादेनासुमतिंवोवानुवाथयामस्फ॥
नेयाववक्राज्ञरसंसवताम्रत्नयेतश्या॥ एवावनेतज्ञारायेरश्मिातेवज्ञासूरि॥ क्षधीनउस्यत्राते
नसात्वंमृत्नयानश्च॥११॥ एकादशिद्वादशिनोर्जेवावद्दमममत्वरं॥ गतउदेयसेहिताकोत्नेनः कारेवगु
रावपिदशमेचेतयारेवंषष्टिवाष्टाद्वारेत्वरंईलिखूहेः सेपस्मीत्यानेव्ह्वेअवौक्षितावि॥ नयाद्धधे
नवातस्मावघानिलिघ्नोसतिासासह्यामवद्त्यामदीदिस्यष्टमृणुहि॥ पुरुप्रजातस्यासितः स्र
ण॥ हिंद्यत्नेरोपधो॥ हयेंश्वोततसवतिंडसदनायास्तिनामविते॥ वमसा इवाखिवसौवानद्वादशिनः॥

स्वजास्यविमदस्य।सुमखायधारयद्दातुरत्नधेयादधातुदिधिषेय॥१२॥ शंगसरस्वतिपंच
१७ वरंतिग्नासिरिंहित्वसिरत्थेसिधावाविद्धिषुणोसिषतःसुवितायत्वासमिधानदधीमहिदेव।
17 जामिषुजासुविकेतकिरासिस्मस्कपमात्पासिसोमश्चातस्य। आयुषिवेतनिविष्टपिमास्वशोस्म
सिमूर्द्धनिसम्मवरेता।अदिविवरुणातमसितिरसिष्टतमिवदिविममहिनुविशः। उषसिष्टपि
विरजसिहनतिपितरिविविहिनिमशुः।सहस्त्वाणि।श्रीमतेनासनामच्छायामिवेषद्येसिसस्कपा
हि।गोपीथ्यायपवमानोवसंतोसरव्यायवोवेमहिमानुषस्य। आयश्मेतिपादांतोथ्येजनेषुक्र
धीहवेसम्नाहोतास्मासनेमिधर्मासेनूषतारथः॥१३॥ इत्यष्टमेपटलेद्वितीयस्यद्वितीयं॥ ॥ १७
सर्वेत्रपूर्वपदांताःस्त्रवेतेवसुमघयोःपरयोरेवतुविविश्वविश्वघव्वरयन्निशत्रुघसमयन्तेतिसह

तोशवाङ्कतासहशवादाउदयास्तमंताः पर्येस्यपायीतिवृताद्ववो॥ अस्रीवर्तैः स्वयवसोरयी
तमः पुरूतमोनंतरईर्वेउत्तमः। क्रवद्वधान्यमिथुववो॥ स्तनपिबेतिसर्वेत्रयथोदयेंचात्रिष्ट
छेत्यैताउदयेमकारेपर्युर्वेहैत्यमकारेनुनासिके। पित्र्यमाहिनारूपिसंगुराश्चविश्वेदेव्यानेषज
उग्मपत्न्यासुम्नर्तोरातीत्युदयेवकारेवैभ्वादयश्चदृशनादयस्ताः। यकारेरातिक्रविसुक्रतुक्राधि
पितुसुम्नरदृताश्चेतिवैतानवश्वसुम्नत्वेदृषेतिपघाएकाहरादाउदययकारे॥ १८॥ दृशनाद्रि
रज्ञुमधुपुत्रिजनिक्रतुवज्रुवेश्वरदृकांऊदमादृजिनाधरीषुदृषमध्यसखिस्तुदुहुनावयवि
शतुवसु। वेसुक्ष्मादुःनियुद्रपर्वताऊतिशुभ्रह्लदयामतिसहदृल्पशाक्ति। सप्तिस्वधितिरुशानवयु
नगा॥ दृशा॥ हितधितविशुसुतात्वियनीथानत्वेवाकेनाश्वविस्नुम्नयंतीवसुवसुप्रसहानोसिवादृते॥

परिहृते नासिहृत्याश्चवष्ठ पादौ ते सर्वेत्रपोरेमघस्मा। अश्वयूपाय्याश्वयुजोभयोगाः सहवाह्नः सुम्न
१८ यंतन्नेयंता। सहवसुंसहवस्तन्लैयुक्ष्किं सहवीरं वयुनवघकोरा। सुम्नायुर्ज्जुह्क ऊतायन्हतायुसुय
दे वंदन्निणावान्हृतायोः। हृष्णरवायस्मृमंयेशता न्हन्नुपीन्तुवापरीहृतोनपावृत॥२॥ इंद्रावतः सो
18 मावतीमवायतीदीर्घाघियोमित्रायुधोरथीतमः। अन्नाहृधं विश्वापुष्टं वस्मृनुवेविश्वाभुवेय
ज्ञायते हृतावृधा। सुम्नायन्निन्मित्रायुवरूथी वोदेवावान्हिकः। एवावंदस्यह्नेत्रा सामृतान्नेसद
नासदे। पदेष्ठंतरनिंग्येषु स्कृतिः पर्घेतिवोत्वरा। हृष्ठस्वेयहृधां संवातोवातुवेनोहृत्नुः। हृतेव
षाणा हृषाणो हृजे वंघिमृत्नुमृष्टुः। मृजमृजीतवा नैष्ठां वमेतिसहृशादिष्णु। सहेत्यादिः शृवेपदोय १८
धः सन्न्रेकान्नं रवर्वेणिधव्रवर्ज्जानत्नुपादस्याष्टिनों तंगतस्यानह्वादशिनोनातिमातिपूर्वः॥१६॥

श्रीमातिन्दूरतनोपधस्तु सर्वत्र परेऽनवेतयकारोऽश्चावयादीनामुदयास्त्रिवर्णाः पदैकदेशा इति
तान्स्त्रीयात्। अश्वावयया वयन्त्या वययामयरामयमामहवावेसाङ्गावययदाद्दहवाद्दथतान्तघसामह
रारपा। अथघञ्जरंस्तं ततेषामनन्वितस्यामध्यमे। द्विवर्णाः प्रत्ययौ तस्य प्रवादाः छन्नितः परोऽहणाश
उक्तशासस्त्वकारांतशब्दाद्वछिः। पादांतेपघः सादनमर्दयीते तु प्ररुषः। दोषामस्मैराजता कन्वन
स्पतीन्महीयमानो कतितु स्वमेत्यः। उभासमित्फलरं सर्वदेशं पादस्यैवैकादशिनोदय दता।१७
यवयुररमयः समा हिषवद्धेतो रमयागिरारर न्मा। पवयसितत्वषाणामोषतिश्रवयेतो दद्दहेतते
न्दृषद्यो। श्रवयतं वाजसातो न्दृषद्यो विश्वा सहेहणाशारो वनानि। नतत्वषाणोरमयोरर स्तो पुरुषीणां य
वयं तिदवश्चारर ज्ञयवसस्तेन समाहेयवयावधोपरमयाइवयं तश्रवयत्वरते वन। साङ्कासोवः स

त्रासाहिसादंन्यंसत्वंतातानानानामशूयाःस्तुशूयारीषंतगातृयंतीवावावन्नैयुषोरीघतोदकोरसं
१९ त्पलिन्हषाहिमश्रूरूषघ्नः।सोतिगुहातेन्वेशारिषीष्टजानिश्र्व्योसीवृतेवश्रयाय॥१८साहित्र्काहा
जर्द्दषंतन्नसाहिनक्षोषासास्मृयेंमुषासमग्नं।परिरापःस्रन्टेतेजारयंतीस्तुशूयातंयूयुविःसा
19 दनाते।करस्तुषाहाप्टतवा।न्निसाक्कान्रूयूयेवस्मृयवसाहूषाय।उषासानक्ताटयुजाघनेवराथ्या
नोरीरिषतस्नापयंति।श्र्धानयड्डीरिषत्सावातोसोरथीयंतीवादमायःससाहि।सासाहयूयुधि
रिवाश्रयायःपूरूषघ्नंरीरिषःपूरुषादः।श्रपूरुषंजाह्नषातानरीषतस्नतायुनीरथीनांसाहिहि
षीमहि।पवीतारःक्नियात्येपूसषन्वेतस्नतावरीरिवह्व्यानिगामया।वृषायस्वश्रसवोताससाहिषता १९
त्रपाताताह्नृपिंसादनस्टशः।साह्यामेयांतिपस्तुमोतिजाश्रधुःपवीतारंस्मृयेंमुषासमीमहे॥१९इतिन

वंमपरत्वंद्वितीयस्यत्रतीयं॥ ॥क्रमोद्वाभ्यामनिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरंतयोः।उत्तरेणोपसंदध्या।त
थावार्द्धसमापयेत्।एकवर्णमनोकारंनेतसुस्मेतिनःपरे।पदेनववचोवेतंयत्पदंतद्व्यवापिवा।इं
त्युभ्नंतेप्नुतादीनिस्क्रेनेनेनेतित्तुभ्नवत्।दृतोषिंवतावत्तेमः पूर्वेद्वेपदयोर्द्वयोः।स्वसारमस्कृतेत्य
नेपरंवारासएतन।अतीत्येतान्यवसंतिप्नुतादिप्रभृतीनिवांपूर्वोत्तरस्तरूपंप्रत्यादानावसान
योः।नब्रूयात्सर्वमेवान्यथासंहितमाचरेत्॥१०॥अवगृह्याण्यतिक्रम्यसहेतिकरणानिवाथ
न्निधुन्निप्रवादोववित्रतादीप्नुतादिवाश्रृंतःपदेवयेषांस्यात्विकारोनन्यकारितः।एतानिपरिशद्भी
याद्द्रूमध्यगतानिवाश्रुर्द्धवंत्यंचनाकारंप्रागतोननुनासिकं।प्रत्यादायेवंतंब्रूयादुत्तरेणपुनःसह।
उपस्थितंसेतिकरणंकेवलंतुपदंस्थितं।तत्स्थितोपस्थितंनामयत्रोभेअहसंहिते।अदृष्टवर्णेष्वय

मेवोदकः स्यात्सुदर्शकः। एतदिष्टं समासोऽस्तु पुनर्वचनमिङ्गयेत्॥२१॥ इति पूर्वेषु संधानेषु पूर्वैः स्वस्याद
२० संहितां तदवग्रहवद्ब्रूयात्संधिर्नाड्ढ्वेयोः सर्वेत्। दृष्टक्रमत्वात्समयात्संध्यास्सर्वशः क्रमे। पदेन पदा
संश्चप्रागवस्यदतीत्यत्र नकारस्याष्ट्वं ह्रस्वेऽल्लुप्तोपावरितेन तिः। प्रश्लेषश्चुप्रशृघस्य प्रस्तुत्या स्तुः
20 परिग्रहे। शोद्धात्स्वरागमो पैति नाप्यये पोत्फ त्वेर त्रयः॥ रिफितान्पूष्मणोघोषे ह्रस्वावस्त्वघितौ वच
॥२२॥ इति दशमे पटले द्वितीये चतुर्थी॥ अथाच्छेलोपेन यदाह संक्रमः समानकाले पदसंहितं
द्वयोः। अथो वह्नूनामपि विलोपकारणाः परे रवस्येत्यतिगम्यकानि चेत्। अथ क्रमे कान्तरमाद्वियोनि
यत्तदानुनासिक्यसयादितीयते। नतेव पूर्वेणापरस्य कारणे नेतः परस्यान्तयहेतुसंग्रहात्। परीत २०
इत्यन्तरमेतयोर्द्वयोः परेह पूर्वो नमतीत्यतीयते। ततो परे संध्यमवेत्यकारणे। तदर्थं द्विक्रममत्र

कुर्वंतातमः परंरेफनिमित्तसंशयात्तथावीरेत्येतदपोद्यतेपदं। अदोपितोसोस्त्रिदुष्ठवेस्यवो
नयस्त्रिधुस्त्रीत्यपिवातियंतिकिं। स्वसारमित्येतदपोद्यतेपदंपरः सकारोपजनोस्कृतेतिवानि
रस्कृतेनिष्कुपसर्गकारितस्तदव्ययादावरितेउपंवसिः। सहेतिवेमतिवरक्रसेहितेगुणाग
मादेतनसाविवेतना। पदंववास्कंसविदित्यतः परंस्कृता। द्विवेतानिनिमित्तसंशयात्॥२३॥ द्यसि
क्रमेपूर्वंनिमित्तमानिनस्त्रिणूत्तमेघाकुरंनंतरंहितत। अनंतरंचेववतुर्थषष्ठयोः परंकथंत
त्रवनह्यनिक्रमाअनानुपूर्व्यपदसंध्यदर्शनात्यदव्यवेतंवपदव्यवायिव॥ ततोपरेद्विक्रममात्कुरा
श्रयात्कृताविलुप्तात्रहिवर्णसंहिता। पदानुपूर्व्यासश्र्वंआगमस्ततोव्यवेतंवसहव्यवायिवा।
ततोनिराहेतस्याश्चतेपदेततोव्यवेतेनपरस्यसंहिता। अनंतरेत्रिक्रमकारणायदित्रिसिध्या

र्गः पुनरेवं च त्रिभिः। त्रिसंगमे पंचसिराष्ट्रीनुग्रहश्चतुःक्रमस्त्वाचरितोत्र शाकलेनः। अत्र लोप
२१ नावादपरेवङ्क्रमे इति स्वमार्षीनिन कुर्वते क्वचित्। अत्र सर्वशास्त्रेष्वितिष्वनेकशः स्मारितमे
त्वानियमेन शाकलं। अथ यावने पूर्वं विधानमात्रेरेण यापदं संधिमपेतहेतुषु। अथ योपदास्यांस
मयं पदेन त्वक्रमे स्वस्यादघ्रिगम्य संदधत्॥२४॥ सहेतिकारागि समासमतना सङ्क्रमे मध्य
गता नियानि वाक्तीयते गच्छति यस्य वोष्मवानननन्ययोगं विरूतं स्कतादिवा। अतीत्यतेषां पद
तो प्रदर्शयेत्कृतेनुगाग्येस्य पुनस्त्यसिक्रमो। अद्दष्टवोऽपि प्रथमे प्रदर्शनं स्मारितेति तत्र च निराहवो
दकः। पदं यदा केवलमाह सास्थितिर्यदितिकारांतमुपस्थितं तदा। अथ यो विपर्ययस्य समस्य वा हते २१
यदास्थितोपस्थितमात्रं स्मृता। पुनर्ध्रुवे स्तत्र समासमिंगायेत्स्वरित्यतो न्येषु चसंधिमाचरेत्। अ

वग्रहस्यैवेहिकालधारणा। परिग्रहे स्तौत्कपघेत्यनुस्मृता। असिक्रमेतोलयतोनुसंहिते ततोस्य
पश्चात्पदतोप्रदर्शयेत्॥ यथा पदं वान्यतरेण संदधत्त्रिषु तमेघेवदन्तोपसंस्तवात्। अरक्तसंध्येत्य
पवाद्यते पदं पुनस्तदुक्तोध्यवसायपूर्ववत्। तथा यदृच्छोपनते बहुक्रमे क्रमेत तस्यैकपदानि निः
सृजन्॥१५॥ नकारलोपोष्मरस्तावमाम्नयेदपेतरागां प्रकृतिं परिग्रहे। नतिक्रतोपावरिते वयत्र
वप्रगृह्यमेकी भवति स्वरोदयं। प्रवादिनो हृणाग्रा हृद्यहृल्लतान्यरेफवोषेषु वैरफमूष्मणः। महाप्रदे
शेष्वाघितीवत्वानयेन्नु देज्ञशो द्वाल्हरसंध्यमागमं। असिक्रमे पूर्वविधानमावरेत्तु न त्रुवं स्वृत्तरका
रितेक्रमा। विकारमन्यत्पदतोनुसंहिते तदावरेदंतगताद्ययोः क्रमेन। समृद्धया संहितमेषु वावरेत्तुन
विविक्षान्यादमण्यसंदधत्। परिग्रहे संधिषु कारणान्वयादविक्रमे स्यूष्मसुवोष्मसंधिषु समानका

त्नावसमानकारणावनंतरौवायदिसंनिगछतः।पदस्यदोषावग्रहेत्वसंग्रहेनियुक्तमार्षेन्य
२२ तेरणालुप्यते।मकारलोपेनिरुतस्वरोपधेहृतीयनावेग्रष्टमस्यवक्रवं।विपर्ययोवेतरयान्फ
पेयुषामयोनयेषामनुनासिकोदये।ञ्थ्योनतेनोपहितेनुनासिकेतयाह्लरस्यक्रमणक्षपातिनः।न
वात्रपूर्वेस्वारितेनसंहितांलसेततस्मिन्नियतस्वरोदये॥२६यदावगछत्यनुदात्तमक्षरंस्वरांपदादेस
दयस्यतेनवाउदात्तपूर्वेनियतस्वरोदयपरोविलोपोनियतोयदावरः।स्वरैकदेशस्वरितस्यवोत्त
रंयदानिहन्यादनिमित्तमन्तरं।उदात्तपूर्वोयमनुदात्तसंगमोयदास्वरार्द्धोलसतेपिवावहून्।यथा
प्रक्केप्रस्वरवर्णसंहितेतयोस्तयोरन्तरवर्णयोस्तदा।अदर्शनेनार्थविलोपइष्यतेक्रमेष्वनार्षेब्रुव २२
तेपरेस्वरं।अदृष्टमार्षोयदिदृश्यतेक्रमेविलोपमेवंब्रुवतेपरेतथा॥सकारणान्यार्षेविलोपवि

क्रमः क्रमेणायुक्तोपि बहुऽनिसंदधतापदं पदांतरच्चयदा न गच्छति स्वरावधानं स तु योत्र युज्यते तदा
नुरूपं न लक्ष्यते तेनिराकृतं न वेन्द्रिराहोपनिवृत्यत तत्पदं। स्थित स्थितोपस्थितयोश्च दृश्यते पदं यथा व द्वय
वद्धुपस्थिते क्वचित्स्थितौ चैवमतोधिशाकलाः क्रमोस्थितोपस्थितमावरत्कृतां ॥२७॥ क्रमेतसर्वाणि
पदानि निर्दिश्य वद्धितिस्मरंत्यावरितं तु नोन्नयेत। क्रमस्य वर्त्म स्मृतिसंततवोद्भुवक्रमाधिमस्थ्याद्वितरा
णिकीर्त्यते। यथोपदिष्टं क्रमशास्त्रमादितः क्रमः पृथक्कौर्दिविधेनसाधुवत्। इति प्रवाभ्रव्यउवाव
वक्रमेत्क्रमप्रवक्ता प्रथमं शाकलस्य च। क्रमेणनार्थः पदसंहिताविदः पुराप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिसिः। स्व
रूपसिद्धिश्च न वान्यसाधको न चोदयापायकरो न वष्कृतः। अप्रसिद्धातः सिद्धिविपर्ययोयादिप्रसिद्धतो
सिद्धिविपर्ययस्तथा। सहापवादेष्ववसन्सु न क्रमः प्रदेशशास्त्रेषु न वत्यनर्थकः। विपर्ययाच्छास्त्रस

माघेदर्शनात्पुराश्रसिद्धेरुनयोरनाश्रयात्॥ सममूपेयाद्ध्वऊत्तिश्वसाद्युत्तिः ऋतेश्चसन्मानक
रः ऋमोथेवान्॥ ऋतेन वैद्वेपदसंहितास्वरा ववसिद्यतः पारणाकमेचोत्तमं। ऋमादतोष्टग्यत्तु
णेवर्द्दहणांपदेः स्वैरेश्वाध्ययनंययात्रिभिः॥१८॥ इत्येकादशपटले द्वितीयपंचमं॥ ॥अथांत
स्थकेसोष्मवकारवर्गानांतयात्यन्यत्रविसर्जनीयात्॥ ऋकारल्कारोपरमद्भमूष्माणांनादिंतकारा
दवेरवमत्र॥ नान्यान्येनमध्यमास्पर्शवर्गाः संयुज्यंतेनलकारेणारेफः। स्पर्शेर्वकारोनपरैस्तु
त्तमैस्तथा तेषां पाषिणाः सवेषामूष्मभिः। नांत्यांतस्थानप्रथमोष्मभिः परैर्नरेफोरेफेणनसोष्माणोष्म
वान्नानस्पर्शेरूष्माप्रथमः सपरः सन्नानुत्तमैः सवसोष्मावपूर्वः। नानुत्तमाघोषिणाघोषिभिः सह
स्पर्शैः स्पर्शानोत्तमाऊष्मभिः परैः। लकारः स्पर्शैर्नयकारउत्तमैरूष्माणोन्यान्येनवनक्षीदष्ठिदे

॥२१॥ नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्च चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः। तन्नाम येनाभिदधाति सत्वं तदा
ख्यातं येन भावं स धातुः। प्रापरा निर्दुरनु व्यपाप संपरि प्रति न्यत्यधि सुदवापि। उपसर्गा विंशति
रर्थवाचकाः सहेतराभ्यामितरे निपाताः। विंशतेरुपसर्गाणामुद्यापकान्तरानवा। आद्युदात्ता दशै
तेषामन्तोदात्तस्त्वभीत्ययं। क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्वाभिधायकं नाम निपातः
पादपूरणः। निपातानामर्थवशान्निपातनादनर्थका नामितरे च सार्थकाः॥ नेयत्तइत्यस्ति संख्येह वा
ङ्मयेमितानक्षरेवाप्यमितानक्षरे च य॥२४॥ इति द्वादशः पटलः॥ द्वितीयस्य षष्ठं समाप्तो द्वितीयोध्यायः॥
ॐ वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदाने कंठस्य खे विवृते संवृते वा। आपद्यते श्वासतां नादतां वा वक्त्रीहायामु
भयं वान्तरोभौ। ता वर्णानां प्रकृतयो भवंति श्वासो घोषाणामितरेषां तु नादः। सोष्मोष्मणां घोषिणां श्वा

सनादैतेषांस्थानेशतिनादान्तरुह्नं ॥ तद्विशेषः करणंस्पृष्टमस्थितंतुःस्पृष्टंउष्मणांस्वाकाराद्वनुर्णां।
२४ स्वरानुस्वारोष्मणानस्पृष्टंस्थितंनैकेकंयस्यस्थितमाहुरुष्मणाः। श्रयोन्तुरीहागुणासंनिपातेवर्णोन
वन्तुगुणाविशेषयोगात्। एकःश्कतीः कर्मणाप्नोतिवर्णोरेक्रेवर्णोन्छश्रुतिकान्नकायोनूश्राऊर्वीए
24 घोषवतामक्रारमेकेनुस्वारमनुनासिकानांसोष्मतांवसोष्मणामूष्मणाहुःसस्थानेनघोषिणोघोषि
णोवा ॥२॥ स्त्रतेत्यन्नावपरउष्मघोषोषोशीघ्रतरंसोष्मसुष्वणामेके। रक्तोवर्णोमुखनासिकास्यामतद्व
र्णोत्मगुणाशास्त्रमाहुः। नत्रुसकेयहृष्णांतेतस्यबद्धसिधानेजः। अनुस्वारोदीर्घपूर्वःशिष्यंतेषुपदेषु
सः। सस्मासोसंपदंतेस्यःपूर्वीनाम्नपघस्तया। यकारोवावकारोवापुरस्ताद्वेदसंधिजः॥तिघांसनू २४
पोसुरेमांसंपुंमांसंयोंस्यामित्यपि। पदेषुवेश्ववाहृषुनामकारउपोत्तमो। प्रश्लिष्टादसिनिहितान्नेस्य

त्वेयांसमित्यपि ॥ एतावाँ न्नृह्वनुस्वारो दीर्घोदितरथेतरः ॥ २ ॥ समापाँ घान्कुलेरेषदपकारे राघोर
थोग्नादिवोऽन्तस्थास्थेऽजः पाडुः प्रतिवपूर्वे पधावनिंगान्विक्रमसेषुकुर्यात् ॥ समापाघेनामवदेतिषत्वं
तथा ॥ त्वेसामवशीश्च संधीन् ॥ उपावांर्स्ते ह्वाणतश्च सिद्धमावार्यो व्याडिशाकल्यगार्ग्योः ॥ क्रस्वामद्दे
स्वरनत्वासमासामनुस्वारस्योपधामाङ्कुरेके ॥ अनुस्वारं तावैतैवाधिकं वङ्स्वोपधे दीर्घं पूर्वं तह्नारे
फोस्त्कारस्यपरस्यवाई पूर्वे ङ्सीयांस्कनवेतरस्मान् ॥ मध्येसतस्यैवेलकारसावेधातोस्वरः कल्पयता
स्त्रूकारः ॥ ३ ॥ अनेतस्थेतमनुस्वारमाङ्व्याडिर्नासिक्यमनुनासिकंवा ॥ संध्यानिसंध्यन्तराण्याङ्रेकेहि
स्थानतेतेषुतयोनयेषु ॥ संध्येषकारोऽर्द्धमिकारउत्तरेयुजोरुकारइतिशाकटायनः ॥ मात्रासंसर्गाद्विवर
पृथक्कृतीङ्स्वानुस्वारव्यतिषंगावत्परे ॥ त्रीणिमंद्रंमध्यममुत्तमंवस्थानान्याङुः सप्तयमानिवावः ॥

अनंतरश्चात्रयमोविशेषः सप्तस्वरायेयमास्त इत्यन्ये।तिस्रोवृत्तीरुपदिशंतिवाचोविलंबितांमध्यमां
२५ चद्रुतांवावृत्त्यंतरेक्रमविशेषमाहुर्मात्राविशेषःप्रतिवृत्तिमेति।अभ्यासार्थेद्रुतांवृत्तिंप्रयोगार्थेतुम

ध्यमां।शिष्याणामुपदेशार्थंकुर्याद्वृत्तिंविलंबितां।वाचस्तुवदतेमात्रांद्विमात्रंवायसोब्रवीन्तु।शिखीत्रि
मात्रोविज्ञेयएषमात्रापरिग्रहः॥४॥ ॥इतित्रयोदशःपटलः॥तृतीयस्यप्रथमं॥ ॥समुद्दिष्टावर्णगुणाः
पुरस्तान्निर्दिष्टानोसंहितायश्चधर्मः।तदायापायव्यथनानिदोषास्तान्व्याख्यास्यामोत्रनिदर्शनाय।
निरस्तंस्थानकरणापकर्षेविहारसंहारयोर्व्यासपीडे।ईषत्स्पृष्टमाहनदष्टंदुष्टंमुखेन
सुषिरेणाश्नो।संदष्टंतुव्रीडनग्राहहन्वोःप्रकर्षेणातद्धुविक्लिष्टमाहुः।जिह्वामूलनिग्रहेयस्त २५
मतन्नासिकयोस्त्वनुषंगमनुनासिकं।अयथामात्रंवचनंस्वराणांसंदंशोव्यासःपीडनेनिरासः।ग्र

सः कंठ्ययोरनुनासिकानां संवृतता विषमरागता वा। संतस्थानामादिलोपं तजो पावादेशो वा
वचनं व्यंजनस्य। अन्योन्येन व्यंजनानां विरामो लेशेन वा वचनं पीडनं वा॥ ५॥ घोषवतामनुनादः
पुरस्तादादिस्थानं क्रियते वा रागं वा। सोष्मोष्मणामनुनादोऽप्यनादेर्लोमशं च ह्रेडनमूष्मणां तु
वर्गेषु जिह्वाग्रप्रथमं च तु षुग्यासोमुख्यश्च तिहारश्च तुर्यो स रेफश्च यो मध्यमयोर्निरासो विक्रेरास्थाने
सकलं च तुर्यो। स्थितिस्पर्शो विवृतेरता वा रेफजिह्वांतां त्यां व वक्त्व वचनं लकारे स्वासो घोषनिसता वा
हकारे निरासो न्यपृष्ठ सुपीडनं वा। स्वरात्परं पूर्वे संस्थानमाकृष्टी घोन्निरस्तं तु विसर्जनीयं कं
ठ्याद्यथो रेफवतस्तयोर्ह्कारकानुनासिक्यमपीतरस्मात्तु। संयोगादेरूष्मणः पूर्वमाकृष्टविसर्जनीय
मधिकं स्वरोपधात्। परं प्रथमे रक्तपरादघोषाद्‌ष्मणां वा घोषिणां स्तन्नयते॥ ६॥ पुनरुक्तं पानिष्ठ

पीशाम्स्मि निष्ठा ऽ विक्रमा न्व ह्ला विष्णुः स्म पृश्निः । स्पर्शोष्मसंधौ न्यः स्पर्शरेफसंधौ न निशायां तथ
२६ परिपातयंति । स्वरौ कुर्वंत्योष्ठ्यानि सो सरेफा । तिसो मा ऽ स्वौ न्निध्दं न्यास्नि र्देव्रे । दंत्या ऋकारो प
निता न घोषा त्रयः पृथ्वि पृथिवी वा पृथ्वीति । ऊष्मांतस्था ऽ त्यये रेफपूर्वे ह्रस्वेलुप्त्या ऽ क्रुरया ध्यसं
२८ ते । पुरू पंतं पुरुवाराय मा श्वां हरियोजनाय हरि पूपीयायां । एपेरित्ये कारमकारमाहुर्वैयथ्य
वक्रमयंतो य कारं । तदेवान्यथ विपरीतमाहुः स्तेरथ्यो वयं वहृदयायेति वा । ऋकारस्य स्थाने ए
कारमाहुर्लुंपंति वसयमीकारमुत्तरं । वह्न ह्नेरं घ्यत्हर तान यंति यथा नयी ध्वं नयी वीकाससी रि
ति । आ तदेवान्यत्र विपर्यये णाकार्य एत्वे सयमीकारमाहुः । धातो र्विसते तैयत निर्यश्चासेष्मावा २६
ज्ञेष्मनेपृतिवेष्ठाइकारस्य स्थाने ऋकारमाहुः । ईकारं वा वेड्ढ निर्णिकसुशिल्पो । स्वनं तरे त ह्वि

परीतमाङ्कस्तात्तयोः शृंगे विवृत्याद्विवृत्ताः तालुस्थानो यंजनादुत्तरदयकारस्तत्र यकारमाङ्कः।
श्रुनः श्यापः शास्त्रिवदेवजुषो।।।मन्त्रे विरघ्नाति निदर्शनानि। लुंपंति वा संतमेवेयकारे ज्येष्ठा
यसद्वारन्तापृष्ठामन्त्रा। व्यस्यं त्यंतमेह तो व्यायं तंतेदीर्घायुः स्यर्योस्रुशादीनेक्षे। लुंपंत्यंतस्थाङ्कः
मयंतिवैतां स्वरानादवराम्परां वा। स्वस्त्ययेधायिनुवनेयम्भूर कंडस्वेड्ढाघयस्माग्राउंद्भुकः।।८।।
हकारस्योष्मोपहिताघकाराद्वकाराद्वा ऽसर्वेसोष्मा ष्मपूर्वोता। तस्थाने पूर्वमूष्मा।।।माङ्कस्तस्थान्द्व
घ्योश्च्यापृष्ठमृत्वाद्वयेह्यः। पकारवर्गोपहिताद्युरक्दन्नंयमेत्युताम्नानमोश्रोना। अनुस्वारमुप
यंवान्यवर्णा स्वरोदया ऽऽष्म यमोदयश्चेत तद्वं त्य ज्योत्स्न ड्ढ तंईद्धतोः संज्ञातरूपो यसंज्ञानमिंड्ढः।
मांतस्मादोधारयंतः परक्रमं सान्मे च्यामासिम्नस्नुजूनान्त्रु धीयतः। रक्तैरागाः समवायेस्वराणां।

ननुनृमोऽन्तमणोन्नृस्ति ईनारक्तानुसोष्मात्विसते हकारोदध्यह्न· देवाह्वतेमहान्हि।संयोगान्तं
२७ स्वरनस्यावावायो विक्रमणांक्रमणांवायथोक्तं।विपर्ययो वाव्येततिल्विलेऽस्म ह्न्स्नानुप्रक्रुमन्त्री
यो ह्नान्ह्नेने ह्नान्ना।।।विहृत्निष्ठुप्रत्ययादेरदर्शनं पद्यायायाएवच्छ्रय अपिऽसश्च।इ उ संधो संध्यव
चनं चकासुविसर्गदस्ताक्कस्त उणाय ध्येतासमानवर्णेसु विपर्ययो वाययाद्यूतीं इंद्रकस्त्रासतश्चा।अ
निव्यादानं चविहृत्तिपूर्वकेऽप्येतायापोवसा पट्ठुलितिदीर्घोनदोषाणां स्वरसंयोगजानामंतोगम्यः
प्रख्यायानतरेणा।गक्य स्कगास्वादधिमाधुधर्मोयुक्तेनक्ष्म घातिपन्तुयस्मात्।अकारस्यकरणा
वल्लयान्यास्सरा च्चूयात द्विसंपन्नमाकुः।परानकारोदयवद्विवन्नेसर्वेत्र वर्णानितिसंपदेष्मा।या २७
स्वाप्याद्यान्प्रतिपन्नेसदान्निंदं त्यस्कन्नेति चवर्णा प्रिन्ना।सेतनगास्त्वेने विशिष्यतान्यैः स्कन्नेन

वेदांगमनिघमार्षी॥१४॥ इति चतुर्दशं पटलं॥ तृतीयस्य द्वितीयं। पारायणं वर्त्तयेद्ब्रह्मचारी गुरुः
शिष्यस्य तदनुब्रूते स्यः। अध्यासीनो दिशमेकां प्रसन्नां प्राचीमुदीचीमपराजितां वा। एकः श्रोता दाक्षि
णतो निषीदेद्द्वौ वा भूयांसस्तु यथावकाशं। तेऽधीहि भो इत्युक्त्वोदयंति गुरुं शिष्या उपसंगृह्य सर्वा
स्तुमिति प्रत्युरति त्रिमात्रः प्लुतो रक्षाने ससवत्प्रदात्तः। चतुर्मात्रो वा ईं पूर्वोऽनुदात्तः षण्मात्रो वान्
वतिद्विःस्वरः सन्। अथ चतुरध्यापयितुमनित्यं स्वर्गद्वारं छन्दवरिष्ठमेतनु। मुखं स्वाध्यायस्य लवेन्द्र
वेतसंदध्यात्स्वाध्यायगतं परं॥ प्रश्नादितो तिक्रमते यथास्या क्रमः परस्माद्द्वि हि तस्तथैव। सर्वोदात्त
त्विह तस्मिन्नष्टक्रमसंप्रयुक्ते द्विरुपस्थितं वा॥१५॥ अतिक्रांते द्वे पदे वाधिके वा पूर्वपदं प्रथमः प्राह
शिष्यः। निर्वाच्येति नोऽइति चोदनास्यान्निरुक्तं नो उ इति वास्यनुज्ञा। परिपन्नं प्राकृतमूष्मसंधि
नकारस्य णत्वेऽपरेफौ षत्वं वा। अस्मेयुक्तमपरे फसंधिर्विहितमित्यत्र निदर्शनानि। प्रत्यूचायें त

द्वन्द्वेनपरस्यशिष्यस्यसप्ताङ्गो ३ इति चोदनावा। छन्दईर्वेदिर्वेष्वनुवर्जयेयुरध्यायांतेष्वत्रयथास्मारंति। गु

२८ रुः शिष्यस्यपदमाहमुखंसमासस्थेदसमासोयदिद्वे। एतेनकल्पेनसमाम्नायप्रश्नंप्रत्याम्नायुस्तेपुनरेव

सर्वा अतऊर्द्धसंततेसंस्थितेनप्रतिग्रहेण। मृद्धवग्रहेण। सर्वादात्तेनवर्वर्द्धयेयुः सर्वइमान्यपस्थाप

२४ येतः पदानि ॥१२॥ अस्तुत्यरानिर्व्यूपसंप्रतिग्रन्यत्यध्यपाङ्गुस्वपिपर्यवानु। आधंस्थितोपस्थितमेक

मघामर्द्धर्चौतेकुर्युरथोद्विपधौ। चद्याहिवेतिसर्वेत्रतेघामनेकंवेश्मनिपतेद्वितीयां। समस्पतश्चाद्वि

पदाद्वीविच्यवस्यतइतराश्चवर्जयेयुः॥ दक्षिणायप्रथमंप्रश्नमाहप्रदक्षिणांततऊर्द्धपरीयुः। एवंसर्व

प्रश्नशोध्यायमुक्तोपसंगृह्यातिमृष्टायथार्थो। प्रश्नस्त्वः पंक्तिः पुनर्द्ववोवाद्वेवापङ्क्तिःरधिकान्नेरणु।

एकावसुंकंसमयायोस्त्वगायाः परावराद्यांद्विपदेपयेका। सूक्तस्यशेषोल्पतरोयदिस्यात्सर्वंसमग्नेद्य २८

द्विवोवातेषप्रिरध्यायउपाधिकावासूक्तेसमामन्यदितेसमामानः। नो ३ इत्यर्द्धर्वर्गुरुणा। नक्त्वाह

शिष्यर्डसो ऽ इत्यृचिताम्यृचंचा । छंदैथैते प्राङ्करनुसंहितं तत्यारायणो । प्रवचनं प्रशस्तं ॥ २३ ॥ इति पंचदशो
पटलं तृतीयस्य तृतीयं ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीच प्रजापतेः । पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगतीच सप्तछंदांसि ता
नि हा । ऋष्टात्यष्टप्रभृती । निचृदुर्भुरिजः परंपरं । देवान्यपिच सप्तैव सप्तैवासुराण्यपि ॥ एकोत्तराणि देवा
नां तान्येवैकोत्तरादपि । एकावमान्यसुराणां ततः पंचदशाक्षरात् । तानि त्रीणि समागम्य समानानि स
नामतः । एवं नवसु पिछंदस्तथा गच्छति संपदं ॥ एवं त्रिप्रभृतीन्याद्व्यर्द्युक्ता निचृदुरुत्तरं । ऋषिछं
दांसि तेः प्रायो मंत्रश्लोकश्च वर्त्तते ॥ २४ ॥ तत्पादोयजुषां छंदः साम्नोद्वाद्वौ व्रयः । गायत्र्यादि जगत्यं
तमेकद्वित्र्यधिकं तु तत् । आर्षं चेत् समाहारो ब्राह्मो वर्गः षड्ुत्तरः । अक्षराणि षट्त्रिंशद्गायत्री ब्र
ह्मणो मिता । यजुषां षट्वं त्रिः ष्यासां द्वादशसंपदि । एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु द्व्युत्तरः सर्वा

त्र्युत्तरोवर्गोब्राह्मोवर्गःषडुत्तरः।ऋषीणांतुत्रयोवर्गाःसप्तकाएवंनेतरे।ऋषिछंदांसिगाय
२९ त्रीसाचतुर्विंशत्यक्षरा।अष्टाक्षरास्त्रयःपादाश्चत्वारोवाषडक्षराः।इंद्रःशचीपतिर्बलेनवीडि
तः।दुश्च्यवनोवृषासमत्सुसासहिः॥१५॥पंचकाःपंचषट्कात्यःपदपंक्तिर्हिंसानुरिक्षाहैवापा
29 दोचतुष्कश्चषट्कश्चैकस्त्रिपंचकाः।अधाहीद्रितिवत्स्वौष्टतमग्नेतमिस्तृचः।अष्टकोदशकःसप्तो
विंश्वसाविति सानुरिका।युवाकुहीतिगायत्रीत्रयःसप्ताक्षराविराट्।सैषापादनिचृन्नामगाय
त्र्येवैकविंशिका।षट्कःसप्तकयोर्मध्येस्तोत्राणांविवाचीति।यस्याःसातिनिचृन्नामगायत्रीद्विर्द्वि
शाक्षरा।षट्कःसप्तकयोर्मध्येस्कंद्यासावातिथिग्वया।षडक्षरःप्रत्नेषुषट्सूहेनाष्टाक्षरोपिवा॥ २९
१६॥उत्तरोक्षरिणःपादाःषड्सप्ताष्टाविति त्रयः।गायत्रीवर्द्धमानेषात्वमग्नेयज्ञानामिति॥अष्ट

कौ मध्यमः षट्क एकेषामुपदिश्यते सनो वाजेष्वपादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते । आद्यौ त्यौ सप्तकौ यस्या
मध्ये चदशको न वेत् । यवमध्या च गायत्री समुद्र इति दृश्यते । षडक्षरः सप्ताक्षरस्तत एकादशाक्षरः ।
एषोष्णिग्गर्भा गायत्री तामेवाद्ध्यानामिति । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पदैर्वर्त्तते त्रिभिः । पूर्वौ चाष्टाक्ष
रौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥१४॥ पुर उष्णिक् तु सा तस्मिन् प्रथमे मध्यमे ककुप् । अन्त्ये चाजस्य तत्र स्तुः
सुदेवः सममहेति वा । ऊर्ध्वौ निदर्शनायैताः परा यास्ता यथोदिताः । सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्विनदं मंसी महीति
वा पादो नुष्टुभो विद्यादष्टौ रेरुष्णिहा विमाददीरेक्षू इति वेषा ककुम्न्यंकुशिरा निवृत् । एकादशो स्याः
प्रथमस्तत्र मध्यस्तु रक्षरः । एकादशाक्षरो वह्नौ मध्ये चैकः षडक्षरः । उष्णिक् पिपीलिकमध्या हरीय
स्यति दृश्यते । तास्या परः षडक्षरः अध्यातनुशिरा नामा ॥१५॥ आद्यः पंचाक्षरः पादस्तत्र रेष्टाक्षरास्त्रयः ।
अनुष्टुब्गर्भे षोष्णिक्स्या अग्नस्तोम्नि पितुर्न्विति । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोष्टाक्षराः स्मृताः । इति द्वौ

द्वादशाक्षरावेकस्याष्टाक्षरः परः। यस्यास्त्वष्टाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्यमा। नवकौ द्वादशीघ्नना
३० ताविंशंसतिका विराट्। तेषामेकाधिकावेत्यौ नष्टरूपा विष्टाम्मि। दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैका
दशाक्षराः। षण्महापदपङ्क्तिः स्कन्धषट्कोत्पः पंचपंचकाः। माकस्मैपर्यृष्टुस्कन्ध्याग्रेत वत्साविष्टातास्त्रवः।
30 २२। चतुष्पादे तु बृहती प्रायः षड्विंशदक्षरा। त्र्यष्टाक्षरास्त्रयः पादास्तृतीयो द्वादशाक्षरः। पुरस्ताद्बृह
तीनाम प्रथमे द्वादशाक्षरे। उपरिष्टाद्बृहत्येते द्वितीये न्यंकुसारिणी। स्कंधोग्रीवी त्फरोष्टृहती त्रैधेनोप्र
तिजानते। त्रयो द्वादशका यस्याः सा होर्द्ध बृहती विराट्। महीयोधीन्द्रं तमस्तो ज्ञानमिदस्तोजनः। श्राघ्र
नोर्ट्टशकौ मध्ये विष्टारबृहती युवा। एकाग स्त्वपि नुः स्तोमे नवाक्षरपदो त्तमा। द्वयोस्त्रोपेदमाहांषसर्वे
बृहेनवाक्षराः॥२०॥ त्रयोदशाक्षरो वद्वौ मध्ये वाष्टाक्षरो यदा। श्रतिवो वीरमित्येषा सा पिपीलिकमध्य ३०
मानवकाष्टदशसहेकः परमोष्टवयदिपादाः। बृहती विषमपदा सा सनितः सुसनितरुग्रा पङ्क्ति र

ष्टाक्षराः पंचचत्वारो दशकाश्च विराट्। आदेशोष्टाक्षरो विघासोपसर्गेषु नाम सुयुग्मावष्टाक्षरौ
पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ। सा सतोबृहती नाम विपरीता विपर्यये। आस्तारपङ्क्तिरादितः प्रस्तार
पङ्क्तिरन्ततः। संस्तारपङ्क्तिर्मध्यतो विष्टारपङ्क्तिर्बहिरन्ततः॥२१॥ मन्येवामातेराधांसियरुग्वश्चाग्निम
हीतिवा। पितुंस्तोनाग्नेतवतास्त्वोत्रनिदर्शनं। चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुप् एकादशाक्षराणि चतुष्पदा। एकाद
शाक्षरैः पादैर्द्वे द्वे चेत्तु द्वादशाक्षरे। प्राग्यसोपजगत्येषा परस्यां स्यात्तु सा त्रिष्टुप्तु। वैराजजागतैः पादै
र्यद्वा चेत्यास्तिसारिणी। नवकोदशकोवास्यादेकोनेकोपि त्रिष्टुप्ततः। एकादशाक्षराश्चापि विराट्स्थाना
हनामसा। पूर्वौ दशाक्षरौ पादा उत्तरेष्टाक्षरास्त्रयः। विराड्वोहनामैषा त्रिष्टुप्स्यात्त्रैरवया॥२२॥ त्र
यश्चैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः। विराड्रूपाहनामैषा त्रिष्टुप्स्यादक्षरसंपदा। त्रयश्च द्वादशाक्ष
रा एकश्चाष्टाक्षरः कचित्। एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्यतोष्टकः। चत्वारोष्टाक्षराः पादाङ्लिए

कश्चद्वादशान्तरः। सा महाबृहती नाम यथ्यवमध्यान्तु मध्यमो। सा विन्नुसेनेमिश्च ध्येवक्रौलन्यद्वाग्निनेंद्रे
३१ ण। नमोवाके बृहद्भिस्यतास्यचोत्र निदर्शनं। पंचाशत्कागती घूनाव त्वारो द्वादशान्तराः। तदस्याब
द्धुलेवृत्ते महापंक्तिः षलष्टका। अष्टकोसन्नकः षड्को दशको नवेकश्चवा। महासतो बृहत्य ईमूहया
31 रेतयाः सह। संपाते विति पादं तेतैदेव वाक्स नविंशिका। अस्माजनू नेयदिद्रमहानउग्रेति षड्वा। अ
यः पञ्चो विश्वासीवतारुचोत्र निदर्शनं॥२३॥ द्वाविति छंदसां वर्गा उत्तरो वृत्तरुत्तरो। प्रथमातिजगत्य
सांसाद्विपंचाशदक्षरा। एद्वेचाशत्तुराष्करी षष्टि रेवातिशक्करी। उत्तराष्टिश्चतुः षष्टिस्ततोऽष्टा षष्टिर
त्यष्टिः। षद्मसप्ततिस्त्वतिधृतिर्धृतिः पूर्वा द्विसप्ततिः। सर्वा दाशतयी षेता उत्तरा स्कसुसेषजो। कृतिः प्र
कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा। षशीत्यातिकृतिर्नाम सप्तन्यकृतिरुच्यते। अशीतिश्चतुराशी ३१
तिरष्टाशीतिर्द्विनवतिः। षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा चचतुःशतं॥२४॥ तमिंद्रं प्रोषुसुषमत्विक द्रकेष्व

यारुवा।सखेवसहिशर्द्धमध्यमोवर्गउच्यते।आसुरोतिस्तृप्रकृतिर्ध्रुवंपूर्वोततस्तृया।आप्तति
यीदितेमात्रेषाविकृतिरुच्यते।संकृतिस्तुनवैतत्रदेवोऽग्निःस्त्वभिकृतिः।सर्वेमित्रउत्कृतिस्तत्रतृतीयोव
र्गउच्यते॥२५॥ ॥इतिषोडशःपटलःतृतीयस्यचतुर्थ॥एवंक्रमशश्चमात्राणांछंदसामुपदिश्यते।एकाद्व्यूनाधि
कासेवनिवृद्भूनाधिकाभुरिक्।विराजस्तूनरस्याद्विद्वौसंयायाविषयेस्थिताः।स्वराजएवंपूर्वस्याःकोष्ठे
वेगतास्तवः।याकाश्चिद्वद्ध्रुपादोस्तगायत्र्योहीनतांगताः।अष्टाश्चैवद्भुलिस्तास्तगायत्र्यउपधारयेत्॥
ताराद्विराड्वराट्संस्त्रास्त्रवशिनीपरमेष्ठीप्रतिष्ठा।ॐप्रजनमसृतंतदेषाश्रुकजीवेपयः।तत्रमार्गशोनोबुवा
योपश्चादक्रमुत्तमं।देवंतंछंदसामत्रवक्ष्यतेततउत्तरं।अथेगायत्र्यतोधिद्वेसन्त्यादेवतमाहुः।सप्तानां
छंदसामृचोनपङ्क्तिःसातुवासवी॥२६॥प्राजापत्यास्त्वतिछंदाविछंदावायुदेवता।द्विपदापौरुषेछंदोब्रा
ह्मीत्वेकपदास्मृता।एतेनैवक्रमेणेषांवर्णतोलक्षिरुच्यते।श्वेतंवसारं॥गतमंपिशंगंकृष्णमेववा।नीलं

र्लो हितं चैव सुवर्णमिव सन्निभं। अरुणं श्याम गौरे च बभ्रुश्चैव नकुलं तया। दृष्ट्वा वर्णांस्तु वै राजन् निर्दिष्टा
३२ वैदृष्ट्कुरिका। अह्लसाम गौतु स्फंदः कपिलवर्णतः स्मृतं। माग्रमाग्रतिमो पमा संमावचचतुरन्तराता। चतुरु
त्तरमुघ्रतिसन्नछंदासिता निहा॥२७॥ हर्षीकासर्धीकामर्षीकासर्वमात्रा विराडन्नामा। द्यन्तरादीनि मादी
नावैराजान्यतुवर्त्तते। अन्तरार्थ्ये वसर्वैत्र निमित्तेबलवत्तरं। विघाद्धिप्रतिपन्नानां पाददृत्तान्तरैर्लवो। वृ
हृदेकान्तरी सावान्या देष्ठ्नेषु संपदे। ह्रेप्रवर्णाश्चसंयोगाच्च वैयाक्रमदृशैः स्वरैः। पदान्तेदेन पादानां विना
गो निसमीह्यतु। छंदसः संपदं तां तां यो मन्येत पादतः। प्रायार्थोवृत्तमित्येते ऽपादस्थानस्य हेतवः॥ वि
शेषसंनिपाते तु पूर्वं पूर्वं परे परं॥२८॥ अनुदात्ते तु पादादौ नावर्जं विद्यते पदं। पादादावनुदात्ते तु यदन्य
त्वादिहादितं। वशेस्तीयत्त्वसीत्येकमानि ष्ट इति चन्द्वेवानेति पूर्वाणि सर्वाणि मध्युछंदस्य तावृधोस्त्ते। ३२
नशाहूपरेधायिकृतशद्दे परे स्त्रिध तु। अवेतुराणां तु यत्पूर्वं तृपन्मरुतउत्तरं। ग्रदेभ्य ल्ल तिचेतस्मि

श्रृं क्कैपादो ऽस्ति पंचमः। सर्वानुदात्तः षट्सूत्रादित ऊर्ध्वं चतुर्दशः। पादौ गायत्रे वैराजा अष्टाक्षरदशाक्षरौ। ए
कादशि द्वादशिनौ विघात्रे ष्टुब्जगतौ॥२८॥ तार्दिर्षिष्ठा णिग्घयोरेषां लघूपोत्तममक्षरं। गुर्वेव तरयोः कैक्ष
तद्वत्तेषु छंदसां प्राहुः। एते स्युर्दासि वृत्ते तिसर्वाण्ये न्येरतोन्यागः। एतद्विकारा एवान्ये सर्वे तु प्राकृताः समाः।
एक एकपदे तेषां द्वौ पादौ द्विपदे च्यते। ते तु तेनैव प्रोच्यते सरूपे यस्य पादतः। न दाशतय्यकपदा काचिद
स्तीति वैयास्कः। वैमघा अन्नाग्नेसिकादशिनीमुखतो विराट्। आऊ त्वेकपदा अन्ये अध्यासानेकपाति
नः। अध्यासानपि केचित्वाहुरेकपदा इमाः। आवां सुम्नैःसि नक्यासुरो देवाः सिषक्तुनः। पादा एकाधि
काः संति छंदसां चतुरक्षरात्॥२९॥ ॥सत्यति छंदसां पादा एकोनकर्षणा जागतान्। षोडशाक्षरपर्यंता ए
क अष्टादशाक्षरः। एकादशैव छंदांसि पादा येषां लशाक्षराः। सर्वे त्रिकद्रुकीयासु नाकुल्लो ऽष्टादशाक्षरः॥
अवमेहो विकर्षणा जोष्टादाशतपीस्ववौ। विकर्षणा उपादेश्च सहिशब्दे इति स्मृता। कनिष्ठा बहुपादानां भा

रद्वाजीपुरस्तान्मे। अविकर्षणात्सोसरीरघस्मादिद्रू सीयसी॥ विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आकृस्थ तुष्पदाः। त्रि
३३ ष्टापंक्त्यान्तराण्यादौ स्तास्तथान्तरपङ्क्तयः॥३॥ इति सप्तदशं पटलं तृतीयपंचमं॥ बार्हतो बृहती पूर्वैः ककु
प्पूर्वस्त्वकाकुभः। एतौ सतोबृहत्यौ तौ प्रगाथौ नवतो द्ववौ॥ त्रैमंगाद्ववोयक्कमानि द्वह्रहुगायिषे। बार्हताः का
कुभोनानाकुस्तत्र्व्यद्वयवयच्छिति। अनुष्टुब्द्वेवगायत्र्यालेष आनुष्टुभः स्मृतः॥ विराजावभिसंपन्नः पथान्नयोस
स्थितः। आह्नतिर्व्यपदेशानां प्रायश्चादितश्चादितः। गायत्र्यादिस्तुबार्हते प्रायो गायत्रबार्हतः। गायत्रका
कुभोनाम प्रायो गायत्रकाकुभो। अभिहस्तूत्तिहापूर्वैः पंक्तौ तः पाङ्क्तकाकुभः॥३२॥ तमिंद्रं वसुनीथस्थ
यमादित्यासएववः। अदान्मेपौरुकुत्स्यः शतास्वेवात्र निदर्शनं। महासतोबृहत्यौ तौ यो महाबृहतीमुखः।
स महाबार्हतो नाम बार्हतो बृहतीमुखः। जगत्यतिजगत्यौ तौ यवमध्यान्तरोपि वो। बृहद्गिस्त्वां वो नेमिंचवा ३३
मीवामस्यतानूचः। नहितेविपरीतौतौ मोषुत्वाद्विपदाधिकः। अनुष्टुब्जगतीवैव विष्णोर्णामिरंजतंवा।

द्विपदाष्टहतीवैवसनोवाजेष्विति स्मृतः। ककुप्पूर्वेस्त्रको वेदस्मृतः कानुन्नबाहितः॥३३॥ आनुष्टुभो ष्मि
ह विधा नेम आकुर्यआयपुः। तेन स्वाद्यं बृहत्यादि बोर्हतानुष्टुभः स्मृतः। अग्निं वः पूर्वं मित्येषा अनुष्टुप्प
ङ्क्तिः रेवत्त्वा। यद्विग्रावोत्क्षिपूके ऊर्ध्वत्रिष्टुबेवच्चा। यदघवामनुष्टुब्त्रिष्टुभ्रूपदिश्यते। पङ्क्त्यादीर्घेति
वेत्वेषा बृहती त्रिष्टुबेवच्चा। आयन्माये नास्त्रिष्टुब्जगतीवोपदिश्यते। तावद्वेतावनुष्टुभ्रूमहासतो मुरेवे
वचा। जागतस्त्वदहाश्व्रीणामायस्त्रिष्टुबुत्तरः। उत्तरस्त्रिष्टुभ्नस्तस्माज्जगत्युत्तर उच्यते॥३४॥ तमेता ऋत्वन
वेह्नौहैसघारजेति च स्मृतौ। त्वमस्यपारे रजसो जागतौ त्रिष्टुबुत्तरौ॥ सव्यंजनः सानुस्वारः शुद्धो वापि
स्वरोक्षरं। व्यंजनान्यक्षरस्यैव स्वरस्यांतं तु पूर्वभाक्। विसर्जनीयानुस्वारौ सजेते पूर्वमक्षरं। संयोगा
दिस्थ्वेवंच्वसहक्रमः परक्रमो गुर्वक्षरं लघुक्रस्वं न चेत् संयोग उत्तरः। अनुस्वारस्यसंयोगं विधाद्यं जन
संगमां गुरु दीर्घगरीयस्त्वयदि सव्यंजनेतवेत्। लघु सव्यंजनं ह्रस्वं लघीयो व्यंजनादृते॥३५॥ छंदस्त्र

रीयेण समानसंख्याया श्छंदसोन्यस्य लक्षणं वोन्याः। याश्चतुरीयमवतिस्वमासां तावत्। एता इतरानन्तं व

३४ ति। द्वाभ्यामवस्येत्त्रिपदासु पूर्वपादेन परस्मात्ककुविदन्यथैतत्। मध्येवसानं तु चतुष्पदानां त्रिभिः समस्ते

रक्षरैः परैर्वा। पञ्चाद्विशो वा ततउत्तरेण। त्रिभिः परैर्वा विपरीतमेतत्। द्विशस्त्रिशो वा परतश्चतुर्भिः

34 स्यात्षट्पदानामवसानमेतत्। त्रिभिस्त्रिक पूर्वं तत उत्तरं स्याद्द्विशस्त्रिशो वा यदि वा समस्तं। द्वाभ्यां पुरः सप्त

पदावसानं द्वाभ्यां वमध्येष्टपदासु विद्यात्। अग्निमीळे इतेरिवगायत्येतमधीन्विति। अपंचकं न किंचिद्व

न किर्देवा मिनीमसि। उद्धी। विश्वान्देवान्हवामहे सन्त्वपानिष्ठं सुषुमा नहिवांप्रोषुस हिश ईस्ता रत्नो

त्रनिदर्शनं। द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां वततत्वं पंचषट्पदाहूः। अमूहेनातिशक्करीतृतीयः षोडशाक्षरः। चतु

र्भिस्तत एकेनाग्न्तमघेति वा चतुर्भिस्त्रिपरं द्वाभ्यां तत एवमादिषु ज्ञातव्यो यः॥ नरद्वाजायतइद्युत्तरथी द्वाभ्यां दतेरि ३४

वा एतासु नवावसानेष्वेके द्वादशाकादिषु। ग्रन्थतः पङ्क्तिषु तु द्वयोर्वा द्वे द्वे पङ्क्तेरधिकाद्वैरण्ये एकावसानं

समयाल्लगत्योः परावरार्द्धे द्विपदे यथैकासूक्तस्य शेषोन्यतरो यदिस्यात्पूर्वस्मात्छेषयदिद्वृत्रोवाते
षष्ठिरध्याय उपाधिकावासूक्ते समाप्लेयदितेसमाप्तः ॥ ३७॥ सर्वाणिभूतानि मनोगतिस्पर्शस्पर्शी शब्दगंधाश्च
रसाश्चसर्वाशाद्धाश्चरूपाणि वसर्वमेतत्त्रिष्टुब्जगत्यौ समनुपैतिनक्ष्या। गुर्वक्षराणां गुरुवृत्तिसर्वं गुर्वक्षरं
त्रैष्टुभमेव विधानतु। लघ्वक्षराणां लघुवृत्तिसर्वं लघ्वक्षरं जागतमेव विद्यान्न्यायश्चैव सं वेदविशेषमेतं भूता
निवत्रैष्टुभजागतानि। सर्वाणिरूपाणि च नाकितोयः स्वर्गं जयत्येते रथामृतत्वं स्वर्गं जयत्येते रथामृतत्वं॥
३८॥ केचित्स्वर्गं जयन्त्येते रितिवर्णद्वयेंव्यक्रमेण पठंति तन्नते सांऽऽ संप्रदाय एवकारणं ज्ञेयं ॥ ३८॥ ॥ छ ॥ ॥
इत्याष्टादशं पटलं तृतीयस्याषष्ठं समाप्तं तृतीयोध्यायोऽयं योपि ऋक्प्रातिशाख्यखः सच समाप्तं ॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥
॥ पं० बालकृष्ण गाकस्य पुस्तक ॥ ॥ पं० रामकृष्ण पठनार्थे ॥ ॥
ग्रंथ ६८० पं० नारायण गंगा भाग

३५

ऋक्प्रातिशाख्यं

श्लो ७१५

श्री० बाछुकस्येदं पुस्तकं

द०३। [illegible] जीसहाय शिव

३५